

Zsidó temetők és emlékhelyek Budapesten és környékén

Tartalom

1.	Bevezetés.....	3
2.	A budapesti zsidóság története.....	5
2.1.	<i>Római kor.....</i>	5
2.2.	<i>Középkor.....</i>	6
2.3.	<i>Korai újkor.....</i>	6
2.4.	<i>A 19. század.....</i>	7
2.5.	<i>A két világháború.....</i>	7
2.6.	<i>A holokauszt után.....</i>	8
2.7.	<i>A rendszerváltás után.....</i>	8
3.	A zsidó temetkezési szokások és megjelenésük a temetőkben.....	8
3.1.	<i>Feliratok és szimbólumok a temetőben.....</i>	12
3.2.	<i>Legfontosabb rövidítések.....</i>	14
4.	Budapest régi zsidó temetői.....	14
5.	Budapest kisebb izraelita temetői.....	15
5.1.	<i>Rákospalota.....</i>	15
5.2.	<i>Rákoshegy.....</i>	16
5.3.	<i>Pesterzsébet.....</i>	16
5.4.	<i>Cinkota.....</i>	16
5.5.	<i>Rákoscsaba.....</i>	16
5.6.	<i>Pestszentimre.....</i>	16
5.7.	<i>Kispest.....</i>	17
5.8.	<i>Nagytétény.....</i>	17
5.9.	<i>Budafok.....</i>	17
5.10.	<i>Csepel.....</i>	17
5.11.	<i>Soroksár.....</i>	17
5.12.	<i>Újpest.....</i>	18
5.13.	<i>Pestszentlőrinc.....</i>	18
6.	A Budapest környékén lévő zsidó temetők helyzete.....	18
7.	Budapesttel határos települések zsidó temetői.....	19
8.	Zsidó emlékhelyek Budapesten.....	20
8.1.	<i>A zsidó emlékhelyek típusai.....</i>	20
8.2.	<i>A zsidók megmentői.....</i>	21
8.1.	<i>Emléktáblák a városban.....</i>	21
8.2.	<i>Szobrok.....</i>	23
8.3.	<i>Botlatókövek.....</i>	25
9.	Emlékhely és temető határán – A Dohány utcai temető.....	26
10.	A Csörsz utcai zsidó temető.....	27
11.	Gránátos utcai temető.....	28
12.	Farkasréti temető.....	29
13.	Óbudai temető.....	30
14.	A Salgótarjáni úti temető.....	31
15.	Kozma utcai temető.....	32
15.1.	<i>A temető leírása.....</i>	32
15.2.	<i>Mai állapot, konfliktusok.....</i>	35
15.3.	<i>Javaslatok.....</i>	36
16.	Összefoglalás.....	39
17.	Irodalomjegyzék.....	40
	<i>Könyvek.....</i>	40
	<i>Folyóiratok.....</i>	41
	<i>Internet.....</i>	41
	<i>Egyéb források.....</i>	42
18.	Mellékletek.....	44
18.1.	<i>Térképek.....</i>	44
18.1.1	<i>Régi térképek.....</i>	44
18.1.2	<i>Mai térképek.....</i>	46
18.2.	<i>Fényképek.....</i>	48

1. Bevezetés

A tájépítészet és a vallás összekapcsolódásának egyik legszebb példájának a temetőkerteket tartom. A zsidó temetők különlegesnek számítanak, nem csak kialakításuk, hanem történetük és egyedi látványviláguk miatt is. A régi sírokat már jórészt ellepő növényzet páratlan hangulatot ad a sírkerteknek. A temetők építésze, a nagy, díszes mauzóleumok és az egyszerű sírok mind csodálatos művészi alkotások.

A zsidó kultúrával és főleg a temetőkkel kapcsolatos kutatásokra napjainkban nagy szükség van. A holokauszt után a zsidó lakosság nagy része eltűnt Magyarországról, a temetők állapota nagyon leromlott, és nincsenek kellően felkutatva, dokumentálva. A kisebb temetők pedig Nagy-Budapest létrehozásakor merültek feledésbe. Természetesen sok tanulmány született ám még mindig nagy hiányosságok vannak, főleg a már használaton kívüli temetők témakörében.

Munkám során feltárom, hogy egy-egy zsidó temetőben hogyan jelennek meg a vallási előírások, a népi szokások, és hogyan változtatta mindezeket a történelem. Mivel a legtöbb temető a holokauszt előtt létesült, így érdekes képet mutatnak a korszak előtt és után emelt sírok egyrészt művészi, építészeti jellegében, másrészt megmutathatják a zsidó lakosság valláshoz való viszonyát, így a kutatás tulajdonképpen néprajzi kutatás is. Nagy szerepe van a régi feljegyzéseknek, térképeknek, hiszen főként régi temetőkről van szó, ám hasonlóan nagy hangsúlyt kap - főleg a konfliktusok vizsgálatakor – a helyszíni bejárás.

A Kozma utcai temető példáján bemutatok egy „ideális” zsidó temetőt, mely kielégíti a vallási és a tájépítészeti igényeket is. Az itt fellelhető vallási és tájépítészeti (ökológiai, esztétikai és funkcionális) konfliktusok ütköztetése után egy olyan megoldást javaslok, mely minden szempontból előnyös. Nem csak azért erre a temetőre esett a választás, mert az egyik legismertebb izraelita sírkert, hanem, mert ez egy neológ temető, a vallási szokások nem olyan szigorúak, mint az ortodox temetőben, így nagyobb szerepet kaphatnak az esztétikus és praktikus tájépítészeti megoldások.

Cél tehát a temetők ismertetése mellett megmutatni, hogy a zsidó temetők milyen értékes emlékeket, értékeket rejtene, valamint bemutatok egy példát ezeknek az értékeknek a megóvására. A budapesti és környéki temetők állapotának összehasonlítása jellemző képet mutat arról, hogy mennyi érték rejtőzik egy-egy temetőben és mekkora veszteség ezeket pusztulni hagyni. Amikor általánosságban ismertetem a zsidó temetőket, akkor az ortodox temetőkről beszélek, hiszen a zsidó hagyományok csak ezekben ismerhetők fel tisztán. Külön kiemelem, amikor a neológ temetőkről esik szó.

A zsidó temetők vizsgálatakor nem hagyhatóak ki az emlékhelyek sem, hiszen mindegyikben, de sokszor a temetőn kívül is található emlékhely, melyek nagyon gyakran sírhelyeket helyettesítenek. Emiatt nagyon nehéz és szükségtelen meghúzni a határt sírhely és emlékhely között.

Budapesten a városban található temetők és a peremterületek temetőinek állapota igen élesen eltér. A kis települések zsidó lakossága a '40-es években kihalt, így ezeket a temetőket - melyek gyakran csupán 5-10 sírből álltak - senki sem gondozza, sőt legtöbbször a közelben élők sem tudnak róla.

A Budapest környéki területek vizsgálatakor a peremterületek vizsgálom, ezek a következő települések: Szigetmonostor, Dunakeszi, Fót, Csömör, Kistarcsa, Nagytarcsa, Pécel, Maglód, Ecser, Vecsés, Gyal, Alsónémedi, Dunaharaszti, Szigetszentmiklós, Halásztelek, Érd, Diósd, Törökbálint, Budaörs, Budakeszi, Remeteszőlős, Solymár, Pilisborosjenő, Üröm, Budakalász. Ezek közül izraelita temető csak Csömörön, Kistarcsán, Pécelen, Vecsésen, Alsónémediben, Dunaharaszti, Érden, Törökbálinton és Budakeszin található.¹

A Budapest és peremterületei temetőinek összehasonlítása egyértelmű képet mutat az egész Magyarországra jellemző városi – vidéki zsidó temetők ellentétéről. Kutatásaim során néhány a témával foglalkozó régebbi szakdolgozatot is elolvastam. Gergely Eszter *Budapesti temetők a XX. században*² című szakdolgozata sokat segített, mivel ebben a zsidó temetőket is felsorolja. A vallási kérdések tisztázásához külső segítséget kértem. Oberlander Báruch - a Vasvári utcai zsinagóga rabbija, a magyarországi Chabad Lubavics irányzat megalapítója és vezetője - nem csak a vallási szokásokról szóló fejezeteket ellenőrizte, de több könyvet is adott. Erdélyi Lajos fotóalbuma, *Az élők háza*³ című könyv első fejezetei a zsidó temetők általános jellemzőit mutatják be, valamint a zsidó sírköveken található díszítéseket, jeleket ismerteti. Ez nagy segítség volt a régi sírkövek jelrendszerének megfejtésében, megkönnyítette a különböző sírok elkülönítését. Oberlander rabbitól kaptam még Nolan Menachemson könyvét, melynek címe *A practical guide to jewish cemeteries*⁴. Az angol nyelvű könyv nagy részletességgel tárgyalja a zsidó temetők sajátosságait, részletesen írja le a jelképrendszert és beszél kialakulásuk történelmi hátteréről is. A vallási szokásokról szóló legbiztosabb nyomtatott forrás a *Kitzur Sulchan Áruch*⁵ (קיצור שולחן ערוך), melyet Slomo Ganzfried rabbi írt. Ez a könyv a *Sulchan Áruch* (שולחן ערוך) kivonata, mely a háláchikus (zsidó jog) szabályok teljes gyűjteménye.

Nagyon sokat segítettek az Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem korábbi szakdolgozatai és doktori disszertációi. Haraszti György a magyarországi zsidók történetéről szóló munkája, *A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia szétválásáig*⁶ ugyan csak az 1800-as évekig tárgyalja a történelmet, de kitér a zsidó temetőkre és nagy részletességgel ír a különböző korok társadalmi berendezkedéséről. Az Országos Rabbiképző korábbi tanárának, Dr. Venetianer Lajos újpesti főrabbi *A magyar zsidóság története*⁷ című művét is felhasználtam, mely a honfoglalástól tárgyalja a történelmet, de csak 1922-ig. Felhasználtam még a Gerő László szerkesztette *Magyarországi zsinagógák*⁸ című könyvet, mely korokra bontva írja le a magyar zsidóság történetének alakulását. A temetők alakulásáról régi térképeket is vizsgáltam. Sokat segített a *Buda és Pest történeti topográfiája* című DVD. Az ortodox és a neológ ellentétekről, illetve a status quo-ról Köves Slomó könyvében olvastam, ennek címe *Zsidó szakadás – Hamburgtól Nagymihályig*⁹. A vallással kapcsolatos kifejezések értelmezésében korábbi tanulmányaim során írt saját jegyzeteket használtam fel (Zsidó Tudományok Szabadegyeteme), a pontos definíciókat a *Zsidó lexikonban*¹⁰ találtam meg.

¹<http://mazsihisz.hu/index.php?scid=m33> (2012.09.28.)

² Gergely, 2008.

³ Erdélyi, 1994

⁴ Menachemson 2007.

⁵ Ganzfried 1988.

⁶ Haraszti, 2004.

⁷ Dr. Venetianer, 1922.

⁸ Gerő, 1989.

⁹ Köves, 2009.

¹⁰ Ujvári, 1929.

A mai állapotokról folyóiratokból értesültem. Nagy segítséget nyújtott *Az Egység* és a *Gut Sábész* című lap, melyek igényes zsidó közéleti lapok. Ezeken kívül más kiadványokat is tanulmányoztam, főként az Or-Zse hallgatói munkáit használtam fel. A zsidó társadalom és a mai zsidó életről saját tapasztalataim mellett felhasználtam az EMIH által kiadott *Zsidó naptár*¹¹ (5773, vagyis ide), mely az intézményeket is összegyűjti, így pontos adatokat kaptam a budapesti és vidéki zsidó társadalom közti különbségekről. A zsidó vallás halálhoz való viszonyát többek között Simon Jacobson *Tartalmas élet*¹² című könyvében találtam meg, melyben az író a lubavicsi rebbe tanításait gyűjti össze. Az általános leíráshoz felhasználtam Váli Dezső *Zsidó temetők*¹³ című munkáját, melyben a sírkövekről is szó esik. Egy ELTE-n készült dolgozat, Kovács Ilona Kamilla *A pesti „nagy gettó”*¹⁴ című munkája az egykori pesti gettó történetét írja le, ami nem csak a történelmi összefoglalóban, de az emlékhelyek felkutatásában és értelmezésében is segített. Az emlékhelyeket téma szerint osztottam fel, ezen belül csak a holokauszttal kapcsolatosokról foglalkozom, mivel itt találkozok a temető és az emlékhely. Az emlékhelyeket a pesti volt gettó területének bejárásakor gyűjtöttem össze, a Budapest többi pontján található emlékhelyeket internetes források (www.kozterkep.hu) segítségével találtam meg, illetve itt valamennyi információt is kaptam az adott alkotásról. Az internetes források közül legfontosabbnak a www.mult-kor.hu történelmi portált tartom, mely megkönnyítette a régi temetők mai helyének felkutatását, és röviden leírta a temetők helyzetét is, ami jó kiindulópont volt a további kutatásokhoz.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban több hasznos írást is találtam. Legfontosabb Frojimovics Kinga és társai által írt és Török Gyöngyvér szerkesztette *A zsidó Budapest*¹⁵ című kétkötetes könyv, mely nem csak a budapesti zsidó társadalomról, de néhány zsidó temető történetéről is ír.

Legfontosabb forrásom a helyszín bejárása volt. Fotókkal és saját jegyzetekkel kaptam meg a lehető legpontosabb képet a temetőkről és az emlékhelyekről. Néhol a látogatók és a közelben lakók beszámolóit is felhasználtam.

2. A budapesti zsidóság története

A budapesti zsidó temetők teljes megismeréséhez elengedhetetlen a zsidóság történetének ismerete. A zsidó vallást nem lehet csupán filozófiai oldalról megközelíteni, hanem szükség van a nép történelmének ismeretére, és ez fordítva is igaz. A történelmi események megmagyarázhatók vallási megközelítésből is. A zsidó nép ugyanis „vallás által született” és a vallás az, ami hosszú történelme során nem engedte eltűnni.¹⁶

A temetők esetében kialakulássukkor az elsődleges vallási előírásokat sokszor a történelem eseményei felülírták. Ezért a történelem ismeretével könnyebben megérthetjük a temetők kialakulását, a sírhelyek és emlékhelyek helyzetét.

2.1. Római kor

¹¹Zsidó naptár 5773.

¹²Jacobson 2007.

¹³Váli 2007.

¹⁴Kovács, 2009.

¹⁵Török, 1995

¹⁶Köves, 2009. p. 11.

Bár a zsidókat a szírekkel együtt említik, egyértelműen a 3. századból származó zsidó emlékeket találtak Aquincumban. Az első magyar zsidó temetőre utaló lelet, három sírkő és egy kőkoporsó Intercisa településről került elő.¹⁷ A keresztények egyistenhitének elismerése segítette a zsidók beilleszkedését.¹⁸ A római uralom az 5. században megszűnt, innentől kezdve a zsidó lakosság is csak szórványosan fedezhető fel a Kárpát-medencében. Ez a szétszórtság a honfoglalásig jellemző volt.¹⁹

2.2. Középkor

A Római Birodalom megszűntével az első állandó, zsidók lakta települések a 11. században jöttek létre, kereskedelmi utak mentén. A magyarság a 9. század végén érkezett meg a Kárpát-medencébe, velük három kazár törzs is érkezett, mely feltehetően zsidó vallású volt.

A korabeli helynevekben gyakran fellelhető a zsidó szó (például Iudaerum, Jdioara alakban), ami zsidó tulajdonban lévő földekre utal. Az első, zsidóságot háttérbe szorító intézkedés I. Béla király (1060-1063) uralkodásának idejéből származik.²⁰

A tatárjárás után telepedtek meg Budán.²¹ 1246 körül a mai Bécsi-kapu közelében kialakuló részt akkoriban Zsidó utcának nevezték. Egy másik Zsidó utca is volt a városban a Szent György tér környékén, ahonnan 1424-ben kellett kiköltözniük a Szt. Zsigmond templom megépítése miatt, azonban a köznyelvben sokáig zsidó utcaként emlegették a helyet.²² 1278-ból származik a legrégebbi feltárt héber feliratú sírkő Magyarországon. A sírkövet Budán találták, és Peszach, Péter fiát jelölte.²³ A honfoglalástól a mohácsi vészig több, a zsidó polgári és vallási életre utaló leletet is föltártak. Nagyon jelentősek a megfektetett héber feliratú sírkövek. A 31 sírkőből 11-et Budapesten tártak fel.²⁴

2.3. Korai újkor

A mohácsi vész után az ország három részre szakadt, és ennek megfelelően a zsidóság sorsa is különbözőképpen alakult.²⁵ A török hódoltság alatt élő területeken a zsidók háborítatlanul éltek. A Budán letelepültek között voltak szefárd (etnikai csoport a zsidóságon belül, szigorúan ragaszkodnak a hagyományokhoz), zsidók is, akik a mai Táncsics Mihály utcában költöztek. Zsinagógájuk ma múzeumként működik.

A 17. században a Budán élő zsidó közösség európai szinten is az egyik legjelentősebb. Budán korábban két zsinagógáról tudunk, 1674 után már háromról. A közösségek közös temetővel rendelkeztek, mely a mai Hunfalvy és Batthyány utcák között terült el. A török hódoltság ideje alatt Budáról 89 sírkő került elő. Ezek szerint egy korábbi temető, melyet 1290-ben nyitottak meg, ezekben az időkben még használatban volt. Az egykori temetőt a mai Alagút, Pauler, Roham utca és Attila út határolja. Valószínűleg ez volt Buda első zsidó temetője. (1. térkép, 2. térkép)

¹⁷ Gerő, 1989. p. 13.

¹⁸ Gerő, 1989. p. 14-16.

¹⁹ Haraszti, 2004. p. 3-5.

²⁰ Gerő, 1989. p. 19-20.

²¹ Haraszti, 2004. p. 5.

²² Ujvári, 1929. p. 158.

²³ Dr. Venetianer, 1922. p. 27.

²⁴ Haraszti 2004. p.10.

²⁵ Haraszti, 2004. p. 11.

A törökök sikertelen bécsi hadjárata után a szövetségesek elfoglalták Buda várát. Mivel a zsidó városrészen keresztül hatoltak be, szinte teljesen elpusztították azt.²⁶ Ezt bizonyítja egy 1964-es feltárás is: az egykori zsinagógát elfoglalni nem tudó szövetségesek felgyújtották, a feltárt romok alól az ide menekülők holtteste kerültek elő. Később ezeket a maradványokat a rákoskeresztúri temetőbe szállították.²⁷ A török kiűzésével egyidejűleg a zsidó lakosság száma is jelentősen csökkent. A lakatlan területekre a 18. században indult meg a betelepülés. Ez a folyamat egészen 1848-ig tart, a zsidó lakosság száma folyamatosan növekszik.²⁸ Óbudán kisebb közösség alakul, akik megalapították a Chevra Kadisát, 1770-ben, három temetővel rendelkeztek. 1788-ban Pesten is megalakul a Chevra Kadisa, 1800-ban pedig a Pesti Izraelita Hitközség.²⁹ II. József uralkodása idején a Türelmi rendelet utat nyitott a későbbi asszimiláció felé.³⁰

2.4. A 19. század

A 19. század a magyar zsidóság történelmében az asszimiláció időszaka volt. Kossuth támogatta a zsidók beilleszkedését, de a zsidóság maga is igyekezett a magyar kultúrához közelebb hozni a szokásokat.³¹ 1849-ben törvényben kimondták a zsidóság emancipációját, azonban erre csak a kiegyezéskor, 1867-ben került sor.³² 1868-ban megtörtént az ortodox és a neológ teljes szakadása. A 19. század végére hivatalosan három irányzat létezett, az említett kettő mellett a status quo, mely a szakadás előtti hagyományokat tartja elfogadottnak.³³ Ezekben az években az emancipáció hatásaként fogható fel, hogy a Budapesti lakosság 25%-a izraelita vallású. 1895-ben a többi vallással egyenrangúnak nyilvánítják az izraelita vallást.³⁴

2.5. A két világháború

Az első világháborúban nagy számban vettek részt zsidó katonák, mégis egyre többen vádolták őket azzal, kibújtak a szolgálat alól. Az erősödő antiszemitizmus visszaszorítására hozták létre a Magyar Zsidó Hadiarchívumot, ám ez csak felerősítette az ellentéteket.³⁵ A két világháború között, a trianoni egyezmény után (1920. június 4.) tovább fokozódott a zsidóellenesség. Teleki Pál miniszterelnöksége alatt megszületett az első, a zsidóság jogait korlátozó törvény, a Numerus Clausus. 1938-ban megszületett az első zsidótörvény. Ugyanebben az évben lépett életbe a második zsidótörvény is, mely már faji alapon határozza meg, hogy ki zsidó. Később megszületett a harmadik és negyedik zsidótörvény is.³⁶

Magyarország 1941-ben lépett be a II. világháborúba. A kamenyec-podolszkij deportálással (1941) és az újvidéki mészárlással (1942) megkezdődött a magyarországi holokauszt. 1944-ben gettókat létesítettek a fővárosban. Legtöbben az úgynevezett „nagy gettóban” éltek, ami a

²⁶Haraszi, 2004. p. 17.

²⁷<http://www.zsido.hu/tortenelem/magyarzs.htm>

²⁸Gerő, 1989. p. 28-29.

²⁹Ujvári, 1929. p. 700.

³⁰Haraszi, 2004. p. 74-160.

³¹Fábián, Pesti hírlap, 1844.

³²Gerő, 1989. p. 19-20.

³³Köves, 2009. p. 261.

³⁴Gerő, 1989. p. 29-32.

³⁵http://www.mult-kor.hu/20071004_a_magyarorszag_i_zsidóság_multjanak_kutatástörténete (2012.04.05.)

³⁶Molnár, 2005. p. 140. 163.

Károly körút - Király utca – Kertész utca – Dohány utca között terült el.³⁷ Az ország 1944-es megszállása után nem sokkal a zsidókat gettókba gyűjtötték és kötelezték őket a sárga csillag viselésére, végül áprilisban megindultak a deportálások. Júniusig 445 ezer embert vittek el, míg Horthynak végül sikerült leállítania a deportálásokat. A pesti „nagy gettót” 1945-ben szabadították fel. Auschwitz-Birkenau minden harmadik áldozata magyar állampolgár volt.³⁸

2.6. A holokauszt után

1945-től a DEGOB (Magyarországi- Zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság), 1946-tól pedig a Népjóléti Minisztérium tartotta nyilván az elhurcoltakat. A feljegyzések szerint az ország mai területére visszatérők száma 80 és 85 ezer között volt. Később többen kivándoroltak az országból. A kommunizmus évei alatt sokaknak elvették iparendélyét, üzletét, a cionista ellenes akciók is ekkor indultak meg, a vallási élet visszaszorítása miatt, így a zsidó vallásos nevelés is lehetetlenné vált. A Kádár-korszak alatt már nagyobb nyugalomban élhettek. Egyre gyakoribbak voltak a vegyes házasságok és egyre kisebb hangsúlyt kapott a vallási élet, a hagyományok. Még a rendszerváltás előtt létrejött a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület.³⁹

2.7. A rendszerváltás után

A rendszerváltás óta beszélhetünk a zsidóság reneszánszáról. Az újra fellendülő vallási élet hatására újabb zsidó - nem csak vallási, hanem kulturális, oktatási - szervezetek jöttek létre. 1991-ben alakult meg a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szervezete. A 90-es évek elején kezdte meg magyarországi működését Chabad Lubavics Nevelési és Oktatási Alapítvány. 2004-ben létrejött az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség. Az országban több zsinagóga épületébe tért vissza a vallási élet. Több zsidó oktatási intézmény alakult, az óvodától az egyetemig. A rendszerváltás után jóléti és kulturális intézmények teljes hálózata épült ki, melyhez kórházak, szeretetotthonok taroznak. A világháború óta először 2003-ba avattak ortodox rabbit. Magyarországon továbbra sem számít nemzetiségnek a zsidóság, bár ezt 2005-ben kezdeményezték.⁴⁰

A magyarországi zsidóságra jellemző, hogy erősen Budapest-központú. Egyedül Budapesten van mikve (rituális fürdő, tulajdonképpen a közösség legfontosabb intézménye). Az összes zsidó oktatási intézmény budapesti. Vidéken összesen 17, míg a Budapesten 24 zsinagóga működik. A fővárosban hét, míg a vidéki városokban összesen két kóser bolt van. Mind a tizenkét ifjúsági szervezet Budapesten van.⁴¹ A sok zsidó intézmény és a nyilvános vallási és kulturális események is azt mutatják, hogy a zsidó vallási élet fellendülőben van.

3. A zsidó temetkezési szokások és megjelenésük a temetőkben

Egy temető nem csak kultikus hely, hanem a város részeként egyéb funkciókkal is rendelkezik. A települési zöldfelületi rendszer részeként nagy szerepet játszik a településkép alakulásában, településokológiai és tájképi szerepe is van. Zsidótemetők alakulásánál viszont

³⁷ Kovács, 2009. p.8.

³⁸ <http://www.zsido.hu/tortenelem/magyarzs.htm>

³⁹ <http://www.zsido.hu/tortenelem/magyarzs.htm>

⁴⁰ Kovács, Forrás- Bíró 2011. p.12.

⁴¹ Zsidó naptár 5773. p. 161-170.

mindig a vallási előírások határozták meg a sírkert képét. A városi temetők kialakításuk szerint lehetnek geometrikusak (sorokba és parcellákba rendezett sírok, mértani rend szerinti kialakítás, ezek általában a jobb helykihasználásúak) és architektonikusak (itt szintén megjelenik a mértani rend, de már szerepet kapnak a kertépítészeti elemek, nagyobb hangsúlyt kap a növényzet.) A zsidótemetők inkább geometrikus típusúak, mivel hagyományosan nem jelenik meg a telepített növényzet és a sírok szigorú szabályok szerint vannak elhelyezve.

A zsidó vallásban külön egyesület foglalkozik a temetésekkel, neve Chevra Kadisa (חברה קדישא – Szent Egylet) Hagyományosan a temető a Chevra tulajdona, de feladatai közé tartozik a betegek és szegények támogatása is. Az intézmény gyökerei a Talmud koráig (I.sz. 189. körül) nyúlnak vissza, így az egyik legrégebbi vallási intézmény, egy-egy hitközség alakulásakor kötelező megválasztani tagjait.⁴² A Chevra kötelessége minden halottal kapcsolatos feladat ellátása, a temetés megszervezése, tulajdonképpen jótékonyági egyesületként működik.⁴³

Egy temetőkert kialakításának vannak általános szempontjai, melyek minden temetőben megegyeznek. Ezek közül a legfontosabb a kegyeleti szerephez illő kialakítása, de lényegesek a zöldfelületek, az átlátható szerkezet, a fenntartásnak megfelelő kialakítás, célszerű területhasználat és a domborzati adottságok figyelembevétele. A ma működő zsidó temetők mindegyike a XX. század elején vagy annál korábban jött létre, így beékelődtek a településbe, gyakran nem érvényesek az új temető létesítésénél előírt szabályok (például a védősáv mérete, mely minimum 30 m, vagy a temető területe körüli fásítás)⁴⁴, ráadásul a vallási előírások gyakran eltérnek az általános elvektől és felülírják azokat. Minden temetőre igaz, hogy kialakításakor figyelembe kell venni a vallási előírásokat, igazodni kell a temetkezési módokhoz.

Az ókori zsidó temetők nagyban különböztek a ma megszokott ortodox temetők látványától, inkább a neológ temetőkre hasonlítottak. A legkorábbi időkben a temetők díszes kertek voltak, melyben nagy hangsúlyt kaptak a fákkal kialakított kisebb ligetek. Később, nagyjából az első századtól a temetőben semmilyen különleges díszítés nem volt megengedett. A Talmud szerinti egyetlen különlegesség az illatos pálmalevél volt, melyet a halott mellé helyeztek el. A sírkövek a sírokat jelölik, ennek azért van nagy jelentősége, mert a kohaniták (apai ágon papi családból származók) számára tilos a halottak közelébe menni, emiatt, ha egy sírhelyet nem jelölnek egyértelműen, könnyen lehet, hogy véletlenül a közelébe lép. Régen a kidőlt sírköveket, megrongálódott sírokat mésszel jelölték meg, hogy könnyen észrevehető legyen. A zsidó temetőkben az utakat jól láthatóan jelölik, kövekkel szórják fel, nehogy a kohanita elhagyja azt. A zsidó temetőkben a sírkő rendben tartásának is fontos szerepe, hogy az mindig látható legyen. Korai időkben a sírkövek felirata és díszítése is egyszerű volt, néhány szavas írások emlékeztettek az elhunyt életére, csak a XIX-XX. században kezdtek el díszesebb sírköveket készíteni. A mai ortodox sírkövek felirata kizárólag héber nyelvű.⁴⁵

A zsidó vallás nem tartja önmagában tragédiának a halált. Tragikus halál, ha túlságosan korai vagy szerencsétlenség által bekövetkezett. Halál után a lélek megszabadul a test terheitől és

⁴² Ujvári 1929. p. 168.

⁴³ Erdélyi, 1994. p.16.

⁴⁴ http://park4ever.5mp.eu/web.php?a=park4ever&o=RLPKdI_Cpz (2012-10-25)

⁴⁵ Váli 2007. p. 38-39.

korlátaitól, tovább él.⁴⁶ A hozzátartozóknak ugyan veszteség és mély fájdalom, az elhunyt számára a halál jót hoz. A zsidók a temetőt ezért Béth HáCháimnak (בית החיים), vagyis az Élet Házának nevezik. A gyással kapcsolatos szokásokban kettősség alakul ki. Célja egyrészt az elhunyt megtisztelése, másrészt a gyászolók szenvedésének enyhítése.

A zsidó törvények pontosan megszabják a gyász idejét és az ezalatt kötelező teendőket. Három gyászidőt különítünk el, ezek a sivá (שבועה, jelentése 7), a slosim (שלושים, jelentése 30) és az ávelut (אבלות - gyász). A sivá a temetést követő első hét nap, a közvetlen rokonokért szokás tartani. Ez alatt több szigorú, a hétköznapi élettel kapcsolatos szabályt kell betartani és általában tartózkodni kell mindentől, ami élvezetes. Bibliai ünnepek idejére, így Szombatra is fel kell függeszteni a sivát. A slosim alatt tilos esküvőt tartani vagy bármilyen zenés összejövetelen részt venni. Az ávelut a halálozás napjától a zsidó naptár szerinti tizenkettedik hónapig tart (A zsidó naptárban a hónapok 29 vagy 30 naposak). Ez alatt nem lehet részt venni semmilyen vidám eseményen. Szokás, hogy a gyász ideje alatt a gyászolók kis vágást ejtenek a ruhájukon, így jelezve a veszteséget. Az elhunyt fiainak tizenegy hónapon át kell minden nap kádist mondania. A kádis egy ima, melyet a napi istentiszteleten kell elmondani. A gyász szigorúan meghatározott idejének leteltével tilos folytatni a gyász alatti szokásokat.

A halál évfordulójának jiddis szóval emlegetik, ez a jorcájt, ekkor is kádist kell mondani.⁴⁷ Szokás még a hozzátartozókon kívül a nagy emberek, híres rabbik sírjainak fölkeresése. Úgynevezett csodarabbik sírjait imádságokkal, kérésekkel szokás felkeresni.

A temetőt a vallási előírások szerint mindig a városon kívül kell elhelyezni. A város határától való távolságnak legalább ötven rőfnek kell lennie, ez nagyjából 300 m. A város növekedésével a temető egyre inkább a város közepére szorult, ennek ellenére a temetőket nem számolják fel, hogy a szabályok szerint a városon kívülre helyezték, mert a halottak nyugalmanak megzavarásának tilalma ennél a szabálynál erősebb.⁴⁸ Ez az oka annak, hogy itt nem érvényes a 25 éves lejáratú idő, mint más temetőkben.

A zsidó temetőt fallal kell körülvenni, még akkor is, ha egy nagyobb köztemető része, attól el kell választani. A temetőbe belépve az első épület a ravatalozó. A búcsúztató szertartások mellett ez a rituális mosdatásnak is a helye. Külön van férfi és női terem a mosdatásra, a férfi és női halottakat is külön temetik el. Bár találunk néhány házastársi sírkövet korábbi időkből, ortodox temetőkben ez a mai napig nem jellemző. Külön sorba temetik az öngyilkosokat is és a gyerekeket is. A temetőből semmit sem szabad elvinni, ez nem csak a sírhelyek bolygatását tiltja, hanem mindenre igaz, aminek a helye a temető falain belül van.⁴⁹

A zsidó vallásban a temetők látogatásának is szigorú szabályai vannak. Temetőbe belépve áldást kell mondani, a temetőből kilépve szintén. Ekkor szokás néhány fűszalat letépni és eldobni. A temetőt elhagyva kezet kell mosni, mivel a halott tisztátalanságot okoz. Ezért a temetők kapujában lévő csap nem a növények öntözésére szolgál, hanem a rituális kézmosásra.⁵⁰ A temetőben a férfiaknak csak fedett fővel szabad tartózkodniuk, ez még a neológ temetőkre is igaz. A temetőben járni csak a kijelölt úton lehet, szigorúan tilos a sírokra lépni, mivel a sírokat tilos bármilyen módon használatba venni. A Tórában a temetés azt

⁴⁶Jacobson 2007. p.129-136.

⁴⁷ Donin 1998. p. 135-142.

⁴⁸ Váli 2007. p. 40-41.

⁴⁹ Váli 2007. p. 42.

⁵⁰ Váli 2007. p. 41-42.

jelenti, hogy a halottat közvetlenül a földbe teszik, emiatt a koporsó deszkái között rést hagynak. Az egymás mellett lévő halottak között legalább hat ököl távolságnak kell lennie, ez nagyjából 60 cm. A zsúfolt temetők egyik problémája, hogy nem lehet olyanokat egymás mellé helyezni, akik életükben gyűlölték egymást. Ortodox temetőkben ráadásul külön férfi és női parcellák vannak, ami tovább nehezíti az ideális helykihasználást.⁵¹

A sírkőállításnak is megvannak a maga szabályai. Némely helyen tizenkét hónapnál előbb nem szokás sírkövet emelni, mivel addig a gyász szabályai biztosítják az emlékezést. Manapság azonban leginkább az elfogadott, ha a lehető leghamarabb megtörténik a sírkőállítás. A halottakat a halál napján – de lehetőleg minél hamarabb – kötelező eltemetni.⁵² A temetőben mindenki egyenlő nincsenek szegények és gazdagok, ezt a sírkövek egyformasága is kifejezi. Az ortodox felfogás szerint szerénység szükséges a lélek szintjének emelkedéséhez, a hivalkodó sírkövek viszont ennek ellentmondanak. Néhányan még magát a kiemelkedő sírkövet is hivalkodónak tartják ezért néhány helyen vízszintesen helyezik a táblát a sírra. Szokás a sír másik oldalára, a lábhoz egy kisebb követ elhelyezni, amitől az szimmetrikusabb lesz és lehatárolja, így biztosan nem fognak később járni rajta. A feliratok a keresztény sírokkal ellentétben a kő hátoldalán találhatóak. Hagyományosan a temetőkben a sírköveket nem díszítheti emberábrázolás, mivel ez a bálványimádáshoz hasonlít, ami szigorúan tiltott. Sőt, a díszítések is tiltottak, csupán a vallási szimbólumok szerepelhetnek a feliratok mellett, melyek kizárólag héberül íródnak.⁵³

Talmudi előírások szerint a temető növényzetét semmilyen módon nem szabad megváltoztatni sem felhasználni. A természetes környezet bolygatása csupán az utak kikövezésénél jelenik meg, emiatt a hagyományos temető sokszor gondozatlannak tűnhet. Virágokat sem visznek a sírokra, helyette kavicsok elhelyezésével fejezik ki az emlékezést, mivel míg a virág elhervad, a kő állandó, ami a lélek halhatatlanságát szimbolizálja.⁵⁴ Vannak olyan temetők, ahol a bejáratnál egy kosárban kavicsok vannak, amiket bárki elvihet és a hozzátartozója sírjára teheti.

Ugyan a temetőben mindenki egyenlő, a sírokon található jelekből mégis következtetni lehet az elhunyt életére és vannak különleges írok is. A rabbik sírjai fölé gyakran sátor alakú, kőből készült tetőt helyeznek, melynek neve ohel (אוהל). A Tóratekercseknek is sírhelyük van a temetőben. Régen a már nem használt, kopott tekercseket egy titkos helyen tartották a zsinagógában. Amikor ezek a helyek megteltek, nem lehetett elpusztítani, sem kidobni, hiszen Isten nevét tartalmazták, szent írások voltak. Emiatt a zsidók ezeket a tekercseket nagy tiszteletben tartották és a temetőben elkülönített helyen temették el őket.⁵⁵

Érdekes kérdés a mauzóleumok helye a zsidó temetőben. A díszes családi mauzóleumok igen gyakoriak, annak ellenére, hogy föld felett temetkezni tilos. A mauzóleum a föld felett áll, emiatt, hogy a földbe temetés mégis megtörténjen, a koporsót a temető földjével kell feltölteni. A halottakat elégetni tilos, így nagyon ritkán látunk urnasírokat, ezeket is csak neológ temetőkben. Ám még itt is ügyelnek arra, hogy az urnasírok a többi sírhelytől távol, elkülönítve kapjanak helyet. A hamvasztás tilalma bibliai eredetű („Okvetlenül temesd el...” – 5Mózes 21:23)⁵⁶

⁵¹Ganzfried 1988. p. 389-399.

⁵²Donin 1998. p. 135-142

⁵³Menachemson 2007. p. 180-186.

⁵⁴Váli 2007. 39. p.

⁵⁵Menachemson 2007. p. 180-186.

⁵⁶Oberlander – Köves, *Egység*, 1995. 12.-13 p.

A zsidó vallásban hagyományosan Jeruzsálem kelet felé van. A zsidók emiatt Jeruzsálem felé fordulva imádkoznak, emiatt is néz minden zsinagóga kelet felé. Ugyanez az oka annak is, hogy a zsidó temető is kelet felé néz és a halottakat is ilyen irányban temetik el.⁵⁷

A fenti szokások ortodox temetőkre érvényesek. Magyarországon megkülönböztetünk ortodox és neológ temetőket. A neológ temetők nagyban hasonlítanak a keresztény sírkertekhez. Ez nem meglepő, hiszen éppen az emancipáció hatására vált szét a két irányzat. A magyar zsidóság igyekezett beleolvadni a keresztény magyar társadalomba és azt gondolták, hogy ennek módja a szigorú vallási előírások enyhítése és néhány szokás átvétele a kereszténységből. A temetőkből eltűntek a héber feliratú sírkövek, a hagyományos egyszerűség helyett díszes síremlékeket állítottak. Megjelentek a családi sírok és a férfiakat és nőket sem temetik már külön parcellába. A sírokra a mai napig szokás kavicsokat helyezni, de feltűnően sok a hatalmas díszes virágkoszorú. Növényzetét tekintve is inkább közelít egy gondozott park látványához a szabályosan kialakított fasorokkal és nyírt cserjékkel.

3.1. Feliratok és szimbólumok a temetőben⁵⁸

A legrégebbi temetőkben még csak a héber feliratok adtak információt az elhunyt kilétéről. A hagyományos ortodox sírköveken található domborművek csak mellékesen díszítenek, elsősorban mögöttes tartalommal bírnak. A temetők kutatása során emiatt szükséges ismerni ezeket a jeleket, hiszen ezek segítenek tájékozódni a különböző sírok között. Ezek közül a legelterjedtebb képeket ismertetem.

Menóra (מנורה)	A hétágú gyertyatartó nem csak az egyik legősibb zsidóságot kifejező motívum, de párhuzamosan futó karjai az életfát is jelképezik. A Szentélybeli örökmécses is menóra volt, aminek hét ága hét napot jelöl.	
Dávid-csillag	Héber neve Mogén Dovid (מגן דוד), vagyis Dávid pajzsa. A két egymásba fordított háromszögből álló csillag jelentését igen sokféleképpen magyarázzák. A talmudi magyarázat szerint a felfelé néző háromszög a világ három, Istentől függő alappillére: igazság, törvény, béke. A lefelé fordított pedig azokat jelképezi, amelyek megvalósulása az embertől függ: Tóra, istenszolgálat, szeretet.	
Sófár (שוֹפָר)	Kosszarvból készült kürt, melyet az ókori Jeruzsálemben Szombat bejövetelekor és ünnepnapokon, illetve halál esetén szólaltattak meg. A Biblia szerint sófár hangja kísért a Szináj-hegyi Tóraadást is. Ros hasanakor (ראש השנה) (újév) és Jom Kipur (יום כיפורים) (engesztelőnap) végén is sófárt fújnak. A hagyomány szerint a Messiás eljövetelekor, a feltámadáskor is sófár hangja hallatszik majd, a temetőkben főleg emiatt alkalmazzák.	

(forrás: szerző)

(forrás: szerző)

(forrás: <http://www.flickr.com/photos/33784579@N05/7207838472/> 2012.11.15.)

⁵⁷ Menachemson 2007. p. 180-186.

⁵⁸ Váli 2007. p. 47-50.

Gyertyatartó	Ez a jel többféleképpen is értelmezhető. Mindenekelőtt a gyertya az életet, a lelket jelképezi. A kétágú gyertyatartó nagyon gyakori, sokszor áldó kezekkel együtt ábrázolják, ez a Szombatot jelképezi. Női sírokon látható, mivel a nők gyújtanak gyertyát a Szombat tiszteletére.	 (forrás: szerző)
Áldást osztó kéz	Ez egy nagyon jellegzetes és az egyik legkönnyebben értelmezhető jelkép. Tipikus ábrázolása a magasba emelt két kéz, melynek hüvelykujjai összeérnek, a mutató és középső illetve a kisujj és a gyűrűs zártak. Ezzel a mozdulattal áldják meg a papi család fiait a zsinagógában, ezért csakis a kohaniták sírjain fordul elő.	 (forrás: szerző)
Kancsó	A templom előcsarnokában a leviták feladata a kohaniták kezének leöntése a papi áldás előtt, így a kancsó a levita (Lévi törzsből) származásra utal.	 (forrás: szerző)
Oroszlán	Dávid király címerállataként hasonlóan általános jelkép, mint a Dávid-csillag. Főként hűségre és a vallásos életre utal, de utalhat családnévre is (például Löw).	 (forrás: szerző)
Fűzfa	Gyakori ábrázolás a női sírköveken. Az őszi ünnepi csokor (luláv- לולב) egyik alkotója így az általános szomorúságot kifejező jelentése mellett a vallásosságot is szimbolizálja.	 (forrás: szerző)
Törvénytáblák	Mózes két kőtáblájára a Tízparancsolatot vésték, zsinagógák homlokzatának jellegzetes dísz. A vallásos életet és Tóra törvényeihez való ragaszkodást jelképezi. Néhol a sírkő formája is a kőtáblákra utal.	 (forrás: szerző)
Korona	Több jelentése van a tudást, az előkelőséget szimbolizálja, de értelmezhető a házastársi hűség jelképeként is.	 (forrás: http://www.bloodandfrogs.com/2011/04/jewish-gravestone-symbols.html 2012.11.15.)

1. táblázat: Leggyakoribb szimbólumok izraelita temetőkből

Néha egyéb díszítéseket is használnak, ezek főként – mint az oroszán is – a családnévre utal, így például a macska csak a Katz névre utal, az elhunyt életével kapcsolatban nem árul el semmit. Nem szabad elfeledkezni a héber rövidítésekről sem, melyek a sírkövek jelképrendszerének meghatározó elemei. A héber betűknek számértéke van, így első ránézésre talán nem látszik, de a sírkövön mindig fel van tüntetve az évszám.

3.2. Legfontosabb rövidítések

פ"נ (P.N.):	Feloldása Po Nitmán (פה נטמן), jelentése itt van eltemetve. Néha rövidítés nélkül használják.
לפ"ק (L.P.F.K.):	Feloldása Lifrát Kátán (לפרט קטן), jelentése kis időszámítás szerint. A halálozási dátum után tüntetik fel. A „kis időszámítás” azt jelenti, hogy nem írják ki teljesen az évszámot. 2012 őszétől 5773-at írunk, a sírkőre azonban csak röviden 773-at írnak, vagyis az ezreseket elhagyják.
ת"נ.צ"ב.ה (T.N.C.B.V.H.):	Feloldása T'hi nafsó/a crurá bicror hachajim (תהיה נפשו/נפשה צרורה בצרור החיים), jelentése Legyen a lelke bekötve az élők csomójába. Ez az általános záróformula a sírköveken. Arra utal, hogy az elhunyt lelke örökké éljen.

2. táblázat: Legfontosabb rövidítések izraelita sírköveken

4. Budapest régi zsidó temetői

Budapesten a ma működő zsidó temetők létrehozására egy-egy régebbi felszámolása miatt volt szükség. A bezárt temetők halottait gyakran temették át az újonnan megnyílt sírkertbe. A működők pontos ismeretéhez tehát elengedhetetlen a korábbi, már bezárt temetők ismerete. Nagyon gyakoriak a megnyitás événél jóval régebbi sírkövek az újratemetések miatt.

Az 1800-as évektől alakultak a Chevra Kadisák, így innentől kezdve egyre több zsidó temető alakult. Temetők voltak a Várház körútnál és a Ferdinánd-hídnál, ám ezt építkezések miatt kellett felszámolni, a halottakat a Salgótarjáni úti és Kozma utcai temetőkbe vitték.⁵⁹ 1874-ben létrejött a Salgótarjáni utcai, majd 1893-ban a Kozma utcai temető.⁶⁰ Az Ortodox Chevra Kadisa 1883-ban alakul meg, első temetőjük a Gránátos utcában található, 1927-ben nyitották és ma is működik.⁶¹ A peremterületeken kisebb temetők voltak, nagy részük már nem működik. A közösségek gyakran saját Chevra Kadiséval rendelkeztek, a temetők megnyitása nagyjából az alapításuk évében történt.

Hely	Avatás éve	Bezárás éve/utolsó temetés	Farkasréti	1894	
Krisztinaváros, Roham - Pauler - Alagút utca - Attila út	1278	1800-as évek vége	Rákoscscaba, Bártfai utca	1900	1930-as évek
Pest, Újhegy	1500-as évek	1950	Rákoshegy, Férihegyi út - Napkelet köz	1900-as évek	n.a.
Buda, Hunfalvy és Batthyány utca között	1600-as évek		Taksony - Kassák Lajos - Lehel utca - Dózsa György út között	1900-as évek	1910
Óbuda, Laktanya utca	1737	1870	Rákospalota	1904	1970-es évek
Nagytétény, Koltói Anna utca	1750	1944	Pestszentlőrinc Üllői út, Iparvasút - Sallai utca	1905	1950

⁵⁹ Róbert, XIII. kerület Helytörténeti füzetek 1997.

⁶⁰ http://www.mult-kor.hu/20071101_egyedulallo_a_fovarosi_temetok_mostoha_sorsa?pIdx=7 (2012.05.12)

⁶¹ Gergely, 2008. p. 62.

Cinkota	1800-as évek	1950-es évek	Rákosszentmihály	1905	n. a.
Ferdinánd-híd	1800-as évek	1900-as évek	Újpest	1910	n. a.
Váci utca	1800-as évek	1900-as évek	Óbuda, Bécsi út	1922	
Óbuda, Szépvölgyi út	1820-as évek	1938	Gránátos utca	1927	
Pesterzsébet, Székelyhid - Knézich utca	1870-es évek	1914	Pesterzsébet	1928	1974
Kispest Jahn Ferenc - Esze Tamás utca	1872	1975	Budafok, Kinizsi utca	1930	n. a.
Salgótarjáni utca	1874	1950-es évek	Pestszentimre, Határ út	1930	1941
Pesterzsébet, Szent Lajos tér	1880		Csepel, Nefelejcs utca	1930-as évek	
Viziváros	1881	1905	Dohány utca	1940-es évek	
Németvölgy	1885	1912	Cinkota	1954	
Óbuda, Táborhegy	1888	1909	Kispest, Szent Imre herceg útja	1975	
Újpest, Pozsonyi út - Berda József utca - Mártírok útja	1889	1910	Rákoshegy, Bocskai utca, családi ház kertje	n. a.	1937 körül
Csörsz utca	1890	1961	Soroksár, Szerűskert utca	n. a.	1947
Kozma utca	1891				

3. Táblázat: A budapesti régi temetők, megnyitásuk sorrendjében (forrás: Gergely, 2008. összeállította: szerző)

5. Budapest kisebb izraelita temetői

Budapest területén több kisebb zsidó temető is van (7. térkép). Legtöbbjüket már nem használják, de néhány közülük ehhez képest jó állapotban van. Van köztük olyan, ahova ugyan már nem temetkeznek, de az ott található emlékműnél időnként megemlékezéseket tartanak. A temetők elhanyagoltságának két történelmi oka van. Amikor Nagy-Budapest létrejött, a peremkerületeket a fővároshoz csatolták, így a kisebb temetők végleg megszűntek. A holokauszt után, mivel a kisebb települések zsidó közösségei eltűntek, a temetőkben is megindult a pusztulás.⁶² Az utóbbi években egyre több temetőt igyekeznek rendbe hozni, ahol ma főként az önkéntesek segítségével és önkormányzatok támogatására lehet számítani.

5.1. Rákospalota.

Egy régebbi temető helyett nyitották meg 1904-ben Rákospalotán a temetőt, ami mellett izraelita rész is volt.⁶³ Már nem használják, az utolsó temetés nagyjából negyven évvel ezelőtt volt. 2005-ben a kerületi önkormányzat kezdeményezte a temető helyreállítását. A sírok rendbetételén kívül az utakat is felújították. A felújítási munkákkal párhuzamosan térkép is készül a területről, hiszen a sírokról csak kevés adat maradt fenn.⁶⁴

⁶² <http://budapestcity.uw.hu/11-egyeb/temetok/index-hu.htm> (2012.10.22.)

⁶³ Gergely, 2008. p. 38.

⁶⁴ <http://www.bpxv.hu/index.php?page=kerulet&id=955> (2012. 10. 28.)

5.2. Rákoshegy

A Bocskai utcában egy családi hát hátsó kertjében hozták létre az izraelita temetőt. A sírkertet már nem használják, a sírkövek felirata is megkopott, az azonban biztos, hogy 1937-ben még temetkeztek itt.⁶⁵ A temetőben még nagyjából tíz sír van, de ezeket már senki sem gondozza. Egy másik izraelita temető is van a kerületben a Napkelet köz és Ferihegyi út között.⁶⁶ A terület forgalmas helyen van, mégis egy elfeledett sírkertről van szó. A telket drótkerítés veszi körül. A Kozma utcai temető megnyitásakor már nem temettek ide, feledésbe merült, pedig még a terület egynegyede üres. A sírkövek többsége az 1900-as évek elejéről származik. A növényzet kezdi belepni a sírokat és néhány sírkő is megdőlt, összetört, a feliratok is kopottak. A köveken héber és magyar nyelvű feliratok olvashatók.

5.3. Pesterzsébet

1856-tól élnek zsidók a településen, de a Chevra Kadisa csak 1872-ben jött létre. A temetőt, mely a mai Szabadság utca, Székelyhíd utca és Knézich utca között volt, az első világháborúig használták, ma a helyén épületek állnak. A terület felekezetek szerint volt felosztva. A település folyamatos bővülése szükségessé tette a temetők felszámolását. 1928-ban a halottakat közös sírban helyezték el és a sírköveknek is csak egy rész maradt meg. A terület 1974-ig háborítatlan volt, még a kidőlt sírköveket is meg lehetett találni, később viszont iskolát építettek a helyére.⁶⁷ A település temetője 1880-ban nyílt meg, ez mellett kapott helyt az izraelita sírkert. 1936-ban a településen két zsidó temető is volt. Ma már csak egy zsidó temető van itt, ez a 1910-es években megnyitott, ma működő új temető része.⁶⁸

5.4. Cinkota

Egy régebben betelt sírkert helyett hozták létre a cinkotai temetőt az 1800-as évek elején, egy dombtetőn. Itt elkülönített helyet kaptak az izraeliták. A temetőt az ötvenes években bezárták, de 1954-ben újra megnyitották a korábbi temető helyén. Ekkor az izraelita részt már nem használták, bár a sírokat még gondozták.⁶⁹

5.5. Rákoscsaba

Az zsidó temetőt ma már nem használják. Az 1882-ben felszentelt katolikus temetőben 1900 körül kaptak területet az izraeliták. Helye a mai Bártfai utcában volt, az 1930-as évekig használták.⁷⁰ 2011-ben önkéntesek részvételével rendbe tették a temetőt.

5.6. Pestszentimre

A már meglévő Határ úti temetőben kaptak részt az izraeliták 1930-ban, 1941-ben már nem használták.⁷¹

⁶⁵ Gergely, 2008. p. 41.

⁶⁶ http://www.zsido.com/cikkek/minden_sir_szent_fold_orok_idokre_de_megadjuk_e_a_tiszteletet/10/2273 (2012. 10. 29.)

⁶⁷ http://www.del-pest.com/public/del_pest/hu/topmenu/tortenetunk.html#subtitle_3 (2012. 10. 27.)

⁶⁸ Gergely, 2008. p.29.

⁶⁹ Gergely, 2008. p.56.

⁷⁰ Gergely, 2008. p. 40.

⁷¹ Gergely, 2008. p. 42.

5.7. Kispest

A keresztény temetőt 1872-ben avatták, ezzel egy időben létesült az Esze Tamás és a dr. Jahn Ferenc utca sarkán az izraelita temető. A temetőt 1975-ben bezárták, új temetőt hoztak létre, melynek izraelita része a mai Bozsik-stadion mellett van.⁷² A temető jó állapotban van. Csak néhány elhanyagoltabb rész van, de ezek állapota sem súlyos, alig van kidőlt vagy törött sírkő. A mai izraelita temető legrégebbi sírköve 1912-ből származik.⁷³

5.8. Nagytétény

A település izraelita temetőjét 1750-ben nyitották meg a mai Koltói Anna utcában.⁷⁴ 1944-ben volt itt az utolsó temetés és mivel a holokauszt idején az itt élő zsidó lakosság nagy része elpusztult, a temetőt senki sem gondozza. A kidőlt sírköveket ellepte a gaz, a sírkert rendkívül elhanyagolt állapotba került. 2011-ben önkéntesek segítségével rendbe hozták a temetőt.⁷⁵

5.9. Budafok

A budafoki temetőt az 1930-as években nyitották meg. Az úgynevezett Öregtemető már korábban, az 1800-as évek elején megnyílt, ennek bővítéseként jött létre a későbbi temető. Az új temetőrészben kapott helyet az izraelita közösség is, de ezt a parcellát csak fasorral és nem kerítéssel választották el. A teljes temető hamarosan betelik, de az izraelita parcellát már évek óta nem gondozza senki, ez a legelhanyagoltabb része a helynek.⁷⁶

5.10. Csepel

Csepelen az 1930-as években viszonylag magas volt a zsidó lakosság aránya. 1908-ban a közösség saját Chevra Kadisát alakított. Egy korábbi temetőjük helyett – ma ipari terület – hozták létre a mai Nefelejcs utca 11. szám alatt az új sírkertet. A második világháborúban a helyi zsidó lakosság nagy része elpusztult. Az elhurcolt áldozatok emlékére emlékhelyet avattak a temetőben.⁷⁷

A terület ma viszonylag jó állapotban van, gyakran tartanak itt megemlékezéseket.⁷⁸ Csepel önkormányzata 2009-ben kezdeményezte a temető felújítását és egy holokauszt emlékmű létrehozását. A temető addig igen rossz állapotban volt. A javaslat szerint az emlékhely kialakításával együtt a környezetét is rendezik. A javaslatot még ebben az évben elfogadták és megkezdték a munkálatokat.⁷⁹ A ma már jó állapotban lévő csepeli temetőben nyugszanak az egykori munkaszolgálatosok, valamint itt áll a holokauszt áldozatainak emlékműve, ahol a megemlékezéseket szokták tartani.

5.11. Soroksár

⁷² Gergely, 2008. p. 28.

⁷³ Frank, 2004. p. 13.

⁷⁴ Gergely, 2008. p. 61.

⁷⁵ Oberlander - Köves, *Egység*, 2011. p.4.

⁷⁶ <http://www.btirt.hu/temetok/budafok.html> (2012. 10. 29.)

⁷⁷ http://www.del-pest.com/public/del_pest/hu/topmenu/tortenetunk.html (2012. 10. 29.)

⁷⁸ Gergely, 2008. p. 60.

⁷⁹ Budapest XXI. ker. Önk., Javaslat, 2009

1946-ban négy keresztény és csak egy zsidó temető volt a településen.⁸⁰ A régi temetőket felszámolták, az izraelita rész azonban megmaradt. A lakott területektől távol helyezkedik el a Szerűskert utcában, de gondozzák és látogatható. Temetések ma már nincsenek, a legújabb sírkő 1947-ből származik.⁸¹ A temetőben a növényzet rendezett, a sírokat is láthatóan rendben tartják.

5.12. Újpest

A település létrejöttében nagy szerepet játszott a zsidóság. 1835-ben Löwy Izsák börgyárat hozott itt létre, aminek hatására több zsidó család is letelepült. 1844-ben a közösség saját Chevra Kadisát alakított. A közösség később, 1886-ban kettévált, ekkor alakult meg az Újpesti Autonóm Ortodox Hitközség. A holokauszt alatt az újpesti zsidókat szinte minden vagyonuktól és joguktól megfosztották, a temetőjüket is tönkretették. Az akkori rabbi 1940-ben ezért újraavatta. 1944-ben szinte a teljes lakosság elpusztult, a hitközséget 1946-ban alapították újra. A zsinagóga udvarán 1948-ban emlékművet avattak az áldozatok tiszteletére.⁸² A temetőt 1889-ben jelölték ki a mai Pozsonyi út – Berda József utca – Mártírok útja és a vasúti terület között. Felekezeti szerinti részekre bontották, az izraelita részt 1902-ben még bővítették. 1910-re az egész temető megtelt, helyette egy másikat hoztak létre. A régi temetőből áthozott halottak egy részét közös sírba temették, másokat a Kozma utcai izraelita temetőbe vittek át. A régi temető helyén ma lakótelep van.⁸³

5.13. Pestszentlőrinc

1905-ben hozták létre a pestszentlőrinci temetőt az Üllői út – Iparvasút utca – Sallai utca között. A keresztény sírkertben egy kis részt különítettek el az izraeliták számára. A negyvenes évekre teljesen elhanyagolttá vált, ugyan megpróbálták rendezni, de mivel kezdett betelni, új temetőt alakítottak ki.⁸⁴ A sírkövek nagyon rossz állapotban vannak, sok összetört vagy kidőlt, számos jelöletlen sír is van és sok felirat megkopott. A régi temető 1950-s bezárása után még 25 évig nem kezdtek semmit a területtel, míg 1985-ben teljesen felszámolták. Az izraelita rész azonban még a kilencvenes évekig megmaradt.

6. A Budapest környékén lévő zsidó temetők helyzete

A Magyarországi Chevra Kadisa két külön nyilvántartást vezet a budapesti és a vidéki zsidó temetőkről, eszerint ma nagyjából 1200 zsidó temető van az országban ezek közül kevesebb, mint ötszázat használnak. A holokauszt előtti állapothoz képest vidéken még a nagyvárosokban is jelentősen lecsökkent az olyan zsidó temetők száma, ahova a mai napig temetkeznek. Ha csak a településeket tekintjük, a második világháború alatt élénk zsidó közösségi élet jellemezte az országot, azonban már akkor a fővárosban volt a vallási élet központja, így a zsidó lakosság létszáma is itt volt a legmagasabb, a teljes település lakosságának arányához mérten is.⁸⁵ Szinte az összes kisebb településen a holokauszt után teljesen eltűnt a zsidó lakosság. Ahol csak néhány fő maradt, ott az lett a probléma, hogy nem

⁸⁰ N.E.K.J.O.B., Megállapítás, 2009.

⁸¹ Gergely, 2008. p. 62.

⁸² <http://www.ujpestizsinagoga.hu/tortenet.html> (2012. 10. 29.)

⁸³ Gergely, 2008. p. 54.

⁸⁴ Gergely, 2008. p. 58.

⁸⁵ Steiner, *Egység*, 2012. p. 12-13.

tudják összehívni a minjánt (מניין) (tíz felnőtt férfiből álló gyülekezet), ami nélkül lehetetlen lebonyolítani a temetést, így a megmaradt vidéki temetők nagy részébe nem temetkeznek. Néhány kivételtől eltekintve már csak néhány nagyvárosban és a fővárosban vannak olyan temetők, melyek a mai napig működnek.⁸⁶

A zsidó vallás szabályai szerint temetőt felszámolni nem lehet, ezért, míg más vallási intézmények a legtöbb helyen megszűntek és funkciót váltottak, a temetők olyan állapotban vannak, ahogy az utolsó temetéskor hagyták őket. Amikor egy közösség elpusztult előbb-utóbb a temetője is eltűnt. Már a főváros agglomerációjára is igaz, hogy a város határain túl csak néhány fős közösségek és ezzel együtt apró temetők jöttek létre.

A holokauszt után a közösségi élet is gyengült, mivel nem csak létszámában csökkent a zsidóság, hanem a túlélők nagy része a háború után nem kívánta vállalni vallását, csak néhány család maradt, akik hagyományos hívő életet éltek. Ez a temetők helyzetére is kihatott, a megsemmisült családok sírjait nem gondozta senki. A vallástól elfordult családok a halottakat nem a hagyományok szerint temették, így a régi temetőkben nem voltak újabb sírok, ezért lassan feledésbe merültek. Gyakran, a jó minőségű kőből készült köveket elhordták építkezésekhez.⁸⁷

A település szerkezete és ezen belül a temető elhelyezkedése fontos szerepet játszik a régi temetők sorsában. Ahol a város körül öleli a területet nehezebben merül feledésbe, de vannak olyan temetők, melyek erdőben, félreeső helyen vannak. Az ilyen sírkerteket jobban fenyegeti az elfeledés és ezzel a pusztulás veszélye. A városi környezetben lévőket sokkal inkább a központi helyzetük veszélyezteti, mivel gyakran értékes telken vannak, így ezek kiváló helyek lennének új épületeknek. Kisebb falvakban pedig, ahol, gyakori volt, hogy a telek végébe temetkeztek, ma már általában a sírok helyén veteményest találunk. Ma közösségi összefogással igyekeznek megmenteni a temetőket. Néhány helyen kőkerítésre nincs pénz, emiatt dróthálóval kerítik be a sírkertet. A hitközségeken és önkormányzatokon kívül több szervezet is foglalkozik zsidó temetőkkel. A Heritage Foundation For Preservation of Jewish Cemeteries (HPJC – A Zsidó Temetők Megőrzéséért Alapítvány) számos hazai temetőt tett rendbe és vállalta a karbantartást, a Magyar Zsidó Temetőkért Alapítvány pedig a temetők rekonstrukcióját támogatja és létrehozott egy temető adatbázist.⁸⁸

A temetők pusztulásának van egy másik formája is. Nem új keletű dolog, és manapság is gyakran hallani a hírekben, hogy a temetők – akár a használatban lévők is – vandalizmus áldozatai lettek. A sírkövek szándékos kidöntése és összetörése mellett gyakori, hogy antiszemita feliratokkal rongálják meg a sírköveket. Ilyen esetekben legtöbbször az önkormányzat hozza rendbe a feldöntött, összefirkált sírköveket, de a zsidó közösség tagjai gyakran maguk állítják helyre a károkat. (13. térkép)

7. Budapesttel határos települések zsidó temetői

⁸⁶ <http://www.or-zse.hu/resp/sommer-mtud2005.htm> (2012.05.02.)

⁸⁷ Váli, 2007. p. 40.

⁸⁸ Steiner, *Egység*, 2012. 72. 12-13p.

Hely	Megnyitás éve	Lezárás éve	Állapot
Csömör, Bitskey utca	XIX. Század	1953	elhanyagolt, néha önkéntesek rendbe teszik
Kistarcsa	1925	n. a.	teljesen elhanyagolt, egy darab sírkő
Pécel, Csalogány utca	n. a.	n. a.	használaton kívül, elhanyagolt
Vecsés	n. a.	1940-es évek	olvashatatlan, törött sírkövek, eltűnt sírok, elburjánzott növényzet
Alsónémedi Alsóerdősor utca	n. a.	n. a.	nagyon elhanyagolt
Dunaharaszti	n. a.	1940-es évek	használaton kívül, elhanyagolt
Érd, Dózsa György út	1880-as évek	1940-es évek	van kerítés, de a temető nagyon elhanyagolt
Törökbálint, József-hegy	n. a.	1944	A felszámolt temető köveit elhordták, csak egy sírkő maradt fenn
Budakeszi, Harmatfű utca	1900-as évek	1996	a temető és a környezete is elhanyagolt, átláthatatlan növényzet

4. táblázat: Budapesttel határos települések zsidó temetőinek helye, megnyitásának és lezárásának éve, állapota

8. Zsidó emlékhelyek Budapesten

8.1. A zsidó emlékhelyek típusai

Amikor zsidó emlékhelyekről beszélünk nem szabad elfeledkezni arról, hogy a zsidó szó egyszerre jelöl vallást és népet. Így tehát amikor zsidó emlékhelyekről van szó, nem csak a zsinagógákra és egyéb vallási helyekre kell gondolni, hanem a kulturális élet alakjainak emlékhelyeire is, így például egy Radnóti-szobor is ilyennek számít.

Az összegyűjtött zsidó emlékhelyeket témájuk szerint csoportosítottam. Témájuk szerint a következő emlékhelyek léteznek:

- Híres emberek, közéleti személyiségek, művészek tiszteletére emelt emlékművek.
- A vallási élet vezetői például rabbik, kántorok, tanítók emlékére emelt.
- Egykori intézmények például régi zsinagógák, iskolák, kórházak helyén emelt emléktábla.
- Eseményekre emlékeztető alkotások. Ezek mindig dátummal vannak ellátva. Lehet egy-egy híres személy látogatása vagy történelmi esemény. Ilyen például az izraeli államfő látogatására emelt emléktábla.
- Tömegeknek emléket állító, ahol az egyes emberek neve külön-külön nem szerepel. Ilyen például az 1848-49-es szabadságharc zsidó katonáinak emléktáblája.
- Vallási életet bemutató gyűjtemény, ilyen például a Magyar Zsidó Múzeum
- Egyéb kiállítások, melyek nem vallással kapcsolatosak, például Carl Lutz emlékszoba.
- Külön említendő a holokausztal kapcsolatos emlékhelyek.

Témám ugyan a budapesti temetők, azonban zsidó temetők esetén nem lehet egyértelműen elkülöníteni a sírhelyet az emlékhelytől. Ezt az átmenetet a holokauszt-emlékművek jelentik. A zsidóüldözések áldozatai gyakran nem kaphattak méltó temetést. A haláltáborokban elhunytakat főleg tömegsírba temették, de a gettóban elhunytak hozzátartozóinak sem volt lehetősége, hogy rokonaikat méltó módon temessék el. Rengetegen voltak, aki a háború alatt eltűntek és még több volt az azonosíthatatlan holttest. Később, hogy ezek az emberek is megkapják a nekik járó tiszteletet, több holokauszt emlékművet avattak szerte az országban. Akiket sikerült azonosítani, később a valláshoz illő temetést kaptak. A temetőben sírhely és emlékmű határán van több alkotás is, hiszen több emlékhelyet sírként alakítottak ki, neveket láttak el, pedig alatta vagy tömegsír van, vagy néha csak jelképes, és senki sincs oda eltemetve. Van olyan emléktábla, ahol egyértelműen kiderül, hogy az elhunytak, eltűntek emlékére, sírkő helyett állították oda, ahol utoljára látták őket. Néha a kényszer szülte egy-egy temető létrejöttét, így ezek is tekinthetők temetőnek és emlékhelynek egyszerre. Akiknek nem volt lehetőség méltó temetést rendezni, méltó sírhelyet biztosítani, sírjaikat helyettesítik, jelképezik az emlékhelyek, akár temetőn belül, akár közterületen vannak. Az emlékhelyek kialakításuk szerint lehetnek szobrok, emléktáblák vagy úgynevezett botlatókövek. Az emlékhelyek lehetnek közterületen, például utcán, vagy parkban, de lehetnek zárt helyen, ezek főleg temetőkben, néha valamilyen épület udvarán láthatóak.

Az emléktáblák két csoportra oszthatók: egy-egy ember emlékére emelt tábla és az áldozatok emlékére emelt tábla. Az egyes emberek emlékére emelt táblák a zsidók megmentőinek táblái. A volt pesti „nagy gettó” területét bejárva írtam össze az emléktáblákat, szobrokat, de a város több másik pontján is találkoztam emlékhelyekkel.

8.2. A zsidók megmentői

Gyakran külföldi, nem zsidó emberek saját biztonságukat, életüket kockáztatva igyekeztek minél több ember életét megmenteni. Zsidók tízezrei köszönhetik nekik életüket, munkájuk fontos része a történelem alakulásának. A zsidók igaz embereknek nevezik azokat a nem zsidókat, akik a zsidóüldözések idején életüket mentették.⁸⁹

8.1. Emléktáblák a városban

Megnevezés	Hol	Avatás	Leírás
Wallenberg emléktábla	1068 Budapest, Benczúr utca 16.	2001	Magyar és német felirat, nincs díszítés. A Raoul Wallenberg Egyesület állíttatta, annak a háznak a falán, ahonnan a Szovjetunióba vitték.
Wallenberg emléktábla	1137 Budapest, Raoul Wallenberg u.		Az emléktábla a volt nemzetközi gettó területén található, rajta egy Wallenberget ábrázoló dombormű látható, valamint egy felirat: „Raoul Wallenberg svéd követségi titkár, emlékére, aki a nyilas uralom alatt bátor fellépésével és tetteivel üldözöttek tízezreit mentette meg”. A Pozsonyi út és a Raoul Wallenberg utca sarkán lévő ház falán látható táblát 1989-ben avatták. A területen azelőtt a nemzetközi gettó volt. A tábla jó állapotban van, de az alkotó neve ismeretlen.

⁸⁹ Török, 1995. p. 540.

Wallenberg emléktábla	Józsefvárosi pályaudvar	2006	Címe „ <i>Tisztelgés a „sír nélküli hős” előtt</i> ”. Nincs díszítése, szövegét magyarul és angolul olvashatjuk. 1944-ben innen indították a haláltáborokba a zsidókat. A tábla a Magyar Wallenberg Alapítvány adománya.
Wallenberg emléktábla	1051 Budapest, Harmincad utca	1994	Magyar és angol felirat, valamint egy dombormű látható rajta, Czinder Antal alkotása.
Wallenberg emléktábla	1113 Budapest, Minerva utca	2010	Magyar és svéd felirat mellett három dombormű: Wallenberg, Carl-Ivan Danielsson, Per Anger. A Gellért-hegyen lévő tábla felállítását a Raoul Wallenberg Alapítvány kezdeményezte.
Carl Lutz emléktábla	1054 Budapest, Vadász utca	2005	Carl Lutz Budapest több pontján, köztük a Vadász utcában, védelem alatt álló házakat nevezett ki. A Vadász utcában lévő házban nagyjából háromezer zsidó talált menedéket, ma emlékszoba működik benne. A bronz emléktábla Dob utcában található emlékművet ábrázolja. A felirata: „Carl Lutz svájci alkonzul 1896-1975 és a cionista ellenállási mozgalom ebben a házban üldözöttek ezreit mentette meg 1944-ben”.
Fürjes Sándor emléktábla	1073 Budapest, Akácfa utca 59.	1996	Fürjes egykori lakóházának falán látható emléktáblája. A táblát a Magyar Nemzeti Ellenállás Szövetség állította. Az egyébként jó állapotban lévő táblát firkálások csúfítják.
Angelo Rotta emléktábla	1041 Budapest, Dísz tér	1992	A budai Várnál található. A táblát csak felirat díszíti, mely ma már enyhén kopott, nehézkes elolvasni.
Giorgo Perlasca emléktábla	1137 Budapest, Szent István park 35.	1993	Egyszerű, csak felirat díszíti. a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetkezete, a 13. kerület polgármesteri hivatala, Budapest főváros főpolgármesteri hivatala és a Magyar Külügyminisztérium.
Friedrich Born emléktábla	1051 Budapest, Arany János utca 31.		Fő szöveg magyarul, " <i>Hűség a küldetéshez</i> " felirat franciául, németül és magyarul. Díszítés: a Vöröskereszt magyar delegációjának jele.
Holokauszt-emléktábla	1066 Budapest, Jókai utca	2008	Az ezen a címen található házból elhurcolt emberek emléktáblája. Egyszerű, dísztelen, csak felirat található rajta.
Holokauszt emléktáblák	1077 Budapest, Wesselényi u	1994	Az Amerikai Alapítványi Iskola falán két emléktábla is van. A fehér színű emléktáblát a Fővárosi Önkormányzat Holocaust Emlékbizottsága helyezte el. A fekete emléktáblát a Népjóléti Minisztérium állította.
A fasiszmus áldozatainak emlékére	1077 Budapest, Kertész u	1955	Az emléktáblát a gettó falai lerombolásának tízedik évfordulóján, helyezték el az egykor a gettó kórházaként működő iskolaépület oldalán a Kertész utcában, a VII. kerület önkormányzata állította. A tábla emléket állít a fasiszmus összes áldozatának és a felszabadító szovjet hadseregnek
Emléktábla	1093 Budapest, Közraktár utca		A zsidó gyerekeket védő apácák emlékére. Évente tartanak az emléktáblánál megemlékezést.
Emléktábla	1121 Budapest, Maros utca		A tábla az egykori zsidó kórház épületén látható. magyar felirat mellett egy héber felirat is olvasható „ובא לציין גואל” melynek jelentése: A megváltó (megmentő) eljön Cionba.

Emléktábla	1132 Budapest, Szent István park		A tábla Angel Sanz-Briznek állít emléket. Spanyol királyság kormánya, a Budapesti Zsidó Hitközség, a Magyarországi Holocaust Emlékbizottság, a Fővárosi önkormányzat és a XIII. kerület önkormányzata közösen állította.
Emléktábla	1039 Budapest, Óbuda utca 6.	2012.	Az egykori zsidó iskola egykori tanítóinak és diákjainak állít emléket a tábla, akik a holokauszt áldozatai lettek. Jól mutatja, hogy az áldozatok nem kaphattak méltó temetést és ez a „sírkövük”, az emléktábla alatt egy kis kölapot helyeztek el, amire a kavicsokat lehet rakni, hasonlóan, mint a valódi sírokra.
Emléktábla	1173 Budapest, Pesti út 167	2006	Egyszerű, csak felirat, koszorúkat helyeztek el alatta.
Internálótábor emléktáblája	1074 Budapest Rumbach Sebestyén utca 13.		Az 1941-ben Kamenyec-Podolszkijba deportált zsidók internálótáborának állít emléket a tábla, ami a Rumbach utcai zsinagóga falán látható. A zsinagóga épületében gyűjtötték össze a „rendezetlen állampolgárságú” embereket, akiket ezután deportáltak, összesen 16-18 ezer embert. Az emléktábla dísztelen, és többek között a zsinagóga elhanyagoltsága miatt ma ugyan jó állapotban van, környezete gondozatlan.
Zsidó vértanúk	1075 Budapest, Wesselényi utca 1.		A Dohány utca zsinagóga Wesselényi utcai oldalán látható a tábla, melyen 1944-45 vértanúinak neve olvasható, akik a zsidó vallási élet személyiségei voltak (egyesületi elnök, alelnök, rabbi, előljárók és oktatók nevei). A tábla a növendékeknek is emléket állít.
Gettyó kapuja	1077 Budapest, Wesselényi u. 3		Az budapesti gettyó egyik kapujának helyén álló emléktáblát a felszabadító szovjet hadsereg tiszteletére állították, akik 1945. január 18-án lerombolták a gettyó falait. A zsinagóga árkádsorának egyik oszlopán megtekinthető a tábla.
Egykori zsidó kórház	1135 Budapest, Szabolcs utca 33.		A Pesti Izraelita Hitközség alapítványi kórháza ma a SOTE Orvos továbbképző Intézetnek ad otthont az épület. Az intézet aulájában a mártír orvosok emléktáblája látható.
Emléktábla	1085 Budapest, Üllői út 26.		Nem közterületen, hanem a Semmelweis Orvostudományi Egyetem udvarán látható. Az emléktáblát felül egy dombormű díszíti, mely szomorúfüzt és egy temetőt ábrázol

5. táblázat: Holokausztal kapcsolatos emléktáblák a fővárosban (hely, avatás, leírás)

8.2. Szobrok

Megnevezés	Hol található	Avatás	Leírás
Szenes Hanna emlékmű	1077 Budapest, Szenes Hanna park		Egyszerű kőtömb, melyre egy Szenestől származó idézetet véstek.

Cipők a Duna-parton	1051 Budapest, Pesti alsó- rakpart	2005.	A cipők a Duna-parton talán a legismertebb holokauszt emlékmű Budapesten. Can Togay ötlete alapján Pauer Gyula szobrászművész készítette. A kompozíció a Dunába lőtt embereknek állít emléket, mivel kivégzésük előtt le kellett venni a cipőiket. Pauer Gyula hatvan pár korhű lábbelit formált meg vasból. Az emlékművön magyarul és héberül olvasható a felirat: „A nyilaskeresztes fegyveresek által Dunába lőtt áldozatok emlékére állíttatott 2005. április 16-án”.
Zsidó munkaszolgálatosok emlékműve	1071 Budapest, Bethlen Gábor tér 2.	2009.	A 2009-ben felállított emlékmű Baráz Tamás műve. A Keleti pályaudvartól nem messze található emlékmű több részből áll. A járdából kinyúló részen egy emlékfá látható, melynek háttérét egy sima szürke fal adja, rajta Dávid-csillag alakú kivágás látható. A folyosószerű kis tér két oldala megmunkálatlan hatású kövekből van, ami a Siratófalra emlékeztet. A fa, mely középen látható, hét ágú, akárcsak a zsidók egyik legismertebb tárgya, a menóra. A befelé szűkülő folyosó irányítja a tekintetet az emlékmű belseje felé, ezt az éjszakai kivilágítás is hangsúlyozza.
Zsidó mártírok emlékműve	1071 Budapest, Bethlen tér 2.		Nem közterületen helyezkedik el, a Bethlen téri zsinagóga bejáratával szembeni falon láthatjuk a három íves tetejű fülkét, melyben feliratos táblákat helyeztek el. A két szélső fülkében az 1944-es és 1945-ös évszámok, míg középen az „לִזְכֹּר” emlékezőnk” felirat szerepel. Alul téglalap alapú kövedényekben növények vannak, előtte mécses. A három nagy táblán belül több kisebb tábla látható.
Mártír emlékmű	Budapest, XIII: kerület, Duna part	1986	Az eredeti Makrisz Agamemnon alkotása, 1959-ben készült. Másolatát 1986-ban állították fel a Duna parton, mint a holokauszt mártírjainak emlékművét. A szobor feltartott kezű embereket ábrázol2010 tavaszán felújítottak, a közelmúltban azonban, a Wallenberg-szoborhoz hasonlóan ezt a művet is megrongálták.
Emlékkő	1039 Budapest, Bécsi út 134.		Az óbudai téglagyárban összegyűjtött, majd haláltáborokba szállított zsidóknak állít emléket az emlékkő, mely egy megmunkálatlan hatást keltő kőtömbből és két kisebb táblából áll.
Újpesti izraelita mártír emlékmű	1068 Budapest, József Attila u. 25		Bán Kiss Edit munkája. Saját tapasztalatait örökölte meg a négy részből álló domborművön. Az elsőn gyerekek, öregek, családok menetelnek a vagonok felé, a másodikon magas kéményekhez érkeznék, a harmadikon dolgozó alakok láthatók. A negyediken a szovjet katonák, a felszabadítók vannak.
Raoul Wallenberg szobor	1026 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor	1987.	A műalkotás Wallenberg egész alakos szobrából egy nagyobb kötömb talapzattal és két másik nagyobb kötömbből áll, valamint egy kisebbből, melyen Wallenberg neve szerepel. Körülötte kiskockakő burkolat látható, és egy kisebb növénykiültetés. A közelmúltban egyelőre ismeretlen tettesek megrongálták a szobrot.
Carl Lutz emlékszobor	1077 Budapest, Dob utca	1991.	A Dob utcában található szobor szép környezetben egy kisebb parkosított részen van. A két alakból álló műalkotást többször másolták, más holokauszt domborműveken is megjelenik. Mellette a földön található Carl Lutz emléktáblája, amit egy Talmud-idézet díszít. A többi felirat szerint nem csak Carl Lutznak állít emléket, hanem mindenkinek, aki vele dolgozott. Az alkotást kiegészíti egy emlékkő, melyre egy Carl Lutztól származó idézetet véstek. A szobrot Farkas Ipoly és Szabó Tamás készítették.

Emlékfal Holokauszt emlékközpont	–	1094 Budapest, Páva u. 39	A Holokauszt emlékközpont udvarán látható az emlékfal, mely a magyar áldozatok nevét őrzi. Az üvegből készült falon jelenleg száznegyvenezer azonosított áldozat neve olvasható. Az áldozatok felkutatása folyamatos, viszont az összes halott kilétének megállapítása lehetetlen, emiatt a névtelen áldozatokra üres táblával emlékeznek. A látogatók gyakran mécsesek gyűjtanak a falnál, de sok kavics is látható a fal lábánál. A falat Zsótér László tervezte, az üvegre lézertechnikával írják fel a neveket. Az üveg hátterét kőfal adja, mely nyolc méter magas.
Kígyóölő – Raoul Wallenberg emlékére		1137, Budapest, Szent István park	A parkban jelenleg Páztai Pál szobrának másolata látható. A bronz szobor 1948-ra készült el. A kétméteres figura mészkő talapzaton áll, melyre Wallenberg bronz arcását helyezték el. Az eredeti 1953-ban Debrecenbe kerül, és a betegségek elleni küzdelem szimbólumává válik a kígyóval harcoló férfi alakja.

6. táblázat: Holokauszttal kapcsolatos szobrok a fővárosban (hely, avatás, leírás)

8.3. Botlatókövek

Az emlékművek egy igen érdekes formája az úgynevezett botlatókő (2. ábra). Lényege, hogy nem hírességekre, hanem egyszerű emberekre emlékeztetnek ezek az apró alkotások. Az ötlet Gunter Demnig német szobrásztól származik. Kizárólag a fasizmus áldozataira emlékeztető emlékmű egy normál, 10 x 10 centis macskakőre helyezett kis réztábla. A követ az áldozatok egykori lakhelye előtt a burkolatba rakják, főleg a járdába.

Célja, hogy az utókor minden egyes áldozatra emlékezzen, ne csak a tömegekre. A botlatókövekben valójában megbotlani nem lehet, inkább a járdában feltűnő kialakításával állítja meg az arra járó.

Minden felirat „Itt lakott...” szöveggel kezdődik, hiszen mindig az áldozat lakhelyéhez a lehető legközelebb helyezik el. Szerepel még rajta név, születési idő, valamint az illető életéről néhány szó (ez legtöbbször a halálának vagy elhurcolásának körülményeit jelenti). Egy-egy kő elhelyezését kérhetik, és annak költségeit fedezhetik a hozzátartozók vagy alapítványok.

Az ötlet nem túl régi, az első követ 1995-ben helyezték el Kölnben. Magyarországon 2007-ben került elhelyezésre az első botlatókő, a Budapesten a Ráday utca 5. szám előtt. Ezután Budapesten és vidéken is egyre több követ helyeztek el.⁹⁰

A járda közterület, így szükséges az illetékes önkormányzat előzetes engedélye a lerakáshoz.⁹¹ Az ilyen emlékművek előnye, hogy nem hivalkodó és minden áldozatnak egyforma – akárcsak a zsidó sírkövek. Más kérdés, hogy mennyire méltó egy olyan emlékmű, melyen az emberek taposnak. Lehet, hogy jobb lenne az egykori lakóház falán elhelyezni a kis réztáblát, így közelebb is lenne a szemmagassághoz. Talán nem megszokott egy földön lévő emléktábla, de különlegességük miatt a járókelők egy pillanatra megállnak, ezzel is néhány másodpercet szentelnek az elhunyt emlékének. Másrészt kialakítása is inkább emlékeztet sírkőre.

⁹⁰ http://www.turizmusonline.hu/aktualis/cikk/ujabb_botlatokovek_budapesten (2012.05.24.)

⁹¹ <http://www.stolpersteine.com/DE/start.html> (2012.05.06.)

9. Emlékhely és temető határán – A Dohány utcai temető

Emlékhelyet és temetőt egymástól elválasztani nem lehet. A Dohány utcai zsinagóga kertje erre a legjobb példa. Jóval több a halott, mint a sírkő a temetőben és mégis jóval több áldozatnak az emlékhelye a sírkert, mint ahányan valóban itt nyugszanak.

A Wallenberg-emlékparknak is nevezett kertben feltűnően sok emlékmű kap helyet. Legnagyobb ezek közül a Hősök Temploma, mely az első világháborúban harcoló tízezer zsidó katonának állít emléket a templom belsejében rengeteg héber felirat – bibliai idézetek – díszíti a falakat. A háború áldozatainak emléktáblája a Zsidó Múzeum falán látható, rajta héber és magyar feliratok olvashatók.⁹² A zsinagóga mögött a Wesselényi utca felőli oldalon található az emlékkert, mely már nem a temető része. A rendben tartott növényzet, a szép burkolatok és a park egésze önmagában is szép látványt nyújt, de a benne lévő műalkotások egyenként is esztétikusak. Itt található a Memento című szobor is, mely rendhagyó módon üvegből készült. A színes festett üveg, mely Szilárd Klára munkája, a holokausztban meghalt magyar állampolgároknak állít emléket.⁹³ A zsinagóga egyik falán látható a Szenes Hanna emléktábla. A kerítéshez közel, a burkolatból alig kiemelve található Raoul Wallenberg emléktáblája. A fekete kőtáblán az igazak nevei olvashatók, és, mint a sírokra, a látogatók köveket helyeztek el rajta. A kert legismertebb alkotása az Emmanuel-emlékfá (1. ábra). A modern stílusú szobor szomorúfüzt ábrázol, Varga Imre készítette és 1988-ban állították fel. A vörösgránit talapzaton álló szobor közepén egy fekete oszlop áll, két boltívvel, melyen egy héber nyelvű feliratot olvashatunk, amely idézet Jeremiás siralmaiból származik („אם יש מִכְאוֹב, כִּמְכַאֲבִי אֲשֶׁר עוֹלָל לִי” - van-e olyan bánat, mint az én bánatom, mely engem ért) a fán nagyjából harmincezer, krómacél levél van, melyek mindegyikén egy-egy név olvasható. A neveket a hozzátartozók vésethették fel, bizonyos összegért, melyet a zsinagóga felújítására fordítottak.⁹⁴

A Dohány utcában található izraelita temető sok szempontból egyedülálló. A zsidó vallási előírások szerint ugyanis nem lehet zsinagóga közelében temetőt létesíteni, hiszen ez megakadályozná a kohaniták zsinagógai szolgálatait. A történelem kényszerítette ki a temető kialakulását.

A temető a Hősök Temploma és a Zsidó Múzeum között található. A Múzeum 1870 óta létezik, de a zsinagóga melletti épületbe csak 1939-ben költözött. Korábban itt lakóház állt. A két épület között eredetileg füves terület volt, melyre vízmedencét terveztek.

A pesti gettó a Károly körút – Király utca – Kertész utca és Dohány utca között helyezkedett el. Négy kapuja közül az egyik a zsinagóga közelében volt, így a zsinagóga kertje 1944-ben a gettó része lett. (10. térkép) Erre a kis területre hetvenezer embert zsúfoltak össze, főleg gyerekeket, nőket és öregeket, a férfiakat munkaszolgálatba vitték. A gettót 1945-ben felszabadították. Az éhezések és járványok miatt rengetegen haltak meg, a holttesteket nem tudták eltemetni. Mivel sűrűn beépítetlen területről van szó, nem tudták megoldani a temetkezést, egyedül a zsinagóga udvarán volt egy kisebb füves rész, így 24 közös sírhelyet alakítottak ki. Temetetlen holttestek így is maradtak, a Klauzál téren 3000 halottat találtak.⁹⁵

⁹² Török, 1995. p. 404 – 406.

⁹³ [http://www.kozterkep.hu/~13929/memento_budapest_szilard_klara_2004.html#\(2012.10.10.\)](http://www.kozterkep.hu/~13929/memento_budapest_szilard_klara_2004.html#(2012.10.10.))

⁹⁴ Rados, *Új Élet*, 2010. p. 1.

⁹⁵ Kovács, 2009. p. 11.

A halottakat a Kozma utcai és a Salgótarjáni úti temetőbe szállították. Ma a Kozma utcában tömegsír van kialakítva a Klauzál téri áldozatok számára.⁹⁶

A temetőben apró sírkövek láthatók, de számuk jóval kevesebb, mint a halottak száma. A Wesselényi utcáról teljesen rálátni a temetőre, bár az utca szintjéhez képest kissé kiemelkedve helyezkedik el. Az árkádsor mögötti kis sírkövek különleges látványt nyújtanak. Ugyan külön helyen vannak elhelyezve az emlékművek, a temetőben is található két szobor. Varga Imre alkotása a holokausztban meghalt magyaroknak állít emléket, valamint a zsidómentőknek, igaz embereknek.⁹⁷ A fekete talapzaton álló szobor menetelő embereket ábrázol. Egy másik szobor a gettóra emlékeztet: a műalkotás a Zsidó Múzeum felőli oldalon van, egy magas falat ábrázol, tetején szögessdróttal.

10. A Csörsz utcai zsidó temető

A temetőt 1890-ben nyitották meg, de a területet a hitközség már 1883-ban megkapta a fővárostól, bár ez egy 1895-ben készült térképen még nincs jelölve (6. térkép). Más, felszámolt budapesti temetőből ide is hoztak át sírköveket, így a legrégebbi 1857-ből származik. 1961-ben volt az utolsó temetés itt, a temetőt ekkor lezárták. Mivel nem volt látogatható, sokáig igen elhanyagolt állapotban volt, mára már felújították. Csak engedéllyel látogatható.⁹⁸ A Magyar Kulturális Örökség Minisztériuma szervezésében szeptember környékén minden évben a zárt temetőket megnyitják a nagyközönség felé. A temető egykor egy nagyobb temető részeként, de önálló egységként működött, mára a többi részét felszámolták helyére házakat építettek.⁹⁹

A temető viszonylag kicsi, 100 x 10 m, ez nagyjából egy házhelynyi teleknek felel meg, így az 1360 sírhely meglehetősen sűrűn helyezkedik el.

A ma épületek közé ékelt temető Budapest legrégebbi ortodox temetője. A bejáratnál látható egyszerű épület az egykori halottasház ma gondnoki lakásként működik. A temetőt közepén egy út bontja két részre, baloldalon a nők, jobboldalt a férfiak sírjai láthatók¹⁰⁰. A különböző méretű néhol kissé megdőlt sírkövek összevisszasága egyedi látványt kölcsönöz a sírkertnek. Szép példája a hagyományos ortodox temető látványvilágának a kizárólag héber feliratokkal díszített és néhol növényekkel borított sírkövek. Nem csak az ortodox temetkezési szokásokról, hanem a kor zsidó közösségi életéről is sokat mesél a temető.

A halottasház közelében találjuk Reich Jaakov Koppel főrabbi sírját. A koronával díszített nagy sírkő mögött a rabbik sírjára jellemző sátrat formáló fedést láthatunk. A kőből készült ohel oldalán kis nyílás látható, azt a célt szolgálja, hogy a látogatók oda dobhassák be a kívánságceduláikat. Reich rabbi 1890-ben volt a budapesti közösség rabbija. Közelében Hajim Dávid Szofer rabbi sírja látható, akinek családja a hagyomány szerint Rásitól (híres biblia-kommentátor, aki a 11. században élt) származik. A bejáratához közel találjuk még a Freudiger család sírjait is, akik az óbudai textilgyártó ipar megteremtői, az óbudai textil és paplangyár egykori tulajdonosai. A halottasház mögött egy, az ortodox temetőben szokatlan,

⁹⁶ <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8718&pIdx=4> (2012. 05. 16.)

⁹⁷ [http://www.kozterkep.hu/~13820/1944_budapest_varga_imre_2002.html#\(2012.05.16.\)](http://www.kozterkep.hu/~13820/1944_budapest_varga_imre_2002.html#(2012.05.16.))

⁹⁸ Gergely, 2008. p. 50, 19.

⁹⁹ <http://www.or-zse.hu/resp/sommer-mtud2005.htm> (2012. 10. 29.)

¹⁰⁰ Török, 1995. p. 596.

kettős sírkövet látunk, ami alatt egy házaspár nyugszik. A síkövön kohanita áldást osztó kéz és egy szív látható.¹⁰¹

A régebbi temetőkből áthozott síkövek a temető szélén a síroktól távolabb találhatók. A temetőnek eredetileg két bejárata van. A kisebb bejárat a kohanitáknak volt kialakítva, innen egy külön ösvény is vezet, ami a síroktól a lehető legtávolabb vezeti a rajta járókat.

A temetőben emlékmű is látható. 1945. január 14-én a Városmajori utcai kórház 130 betegét és a 24 fős személyzetet, néhány nappal a Maros utcában történt vérengzés után, kivégezték. Az emlékmű mellett temették el a kórház főorvosát, Bíró Dánielt. Az áldozatoknak nincs sírja, az emlékhely helyettesíti azt.¹⁰²

A temető egyedülálló értéke a fővárosnak. Ugyan ma már nem használják temetésre, de pont emiatt olyan páratlan értékeket őriz, amelyeket feltétlenül meg kell őrizni. A terület sajnos sok más szempontból is értékes, felszámolása esetén könnyen eladható lenne. Az 1970-es évek elején egy nagyobb magyarországi cég szeretett volna a területén építkezni. A fővárosi tanács egyetértett a döntéssel, a hitközség viszont nem volt hajlandó lemondani a területről. Groszberg Jenő rabbi ösztönzésére a közösség kitartott a temető megtartása mellett, aminek hatására elvetették a felszámolás ötletét.¹⁰³

Mára szinte észrevehetetlen a Csörsz utcai temető. A MOM kulturális központtal szemben lévő is temetőbe évtizedek óta nem temettek senkit, így könnyű megközelíthetőségének megőrzése sem olyan fontos feladat a temető számára, mégis a körülötte lévő épületek miatt forgalmas hely, a bejárata viszont a járda szintjénél jóval mélyebben van. Akiknek nincs ebben a temetőben rokona eltemetve, csak külön engedéllyel léphet a területre, de kőkerítése miatt még kívülről sem láthatnak be a kíváncsiskodók. A lezárt, nyugalmas temető és a körülötte futó forgalmas utak a város igen kontrasztos részévé teszik a helyet. Annak ellenére, hogy nem használják, az egyik legszebben rendben tartott sírkert.

11. Gránátos utcai temető

A Gránátos utca izraelita temetőt sokszor a Kozma utcai temető ortodox részeként emlegetik, azonban önálló egységet alkot. Tulajdonképpen nem a Gránátos, hanem a Csucsor utca mentén elhelyezkedő temető a főváros egyetlen működő ortodox zsidó temetője.

A már korábban megnyílt Kozma utcai temetőből választották le ezt a részt 1927-ben. Valaha a bejárat közelben volt a 28-as villamos végállomása, ma ebből csak néhány sín látszik. A bejárat viszonylagos elhanyagoltsága is ennek köszönhető, hiszen a felszámolt állomás területe kihasználatlan maradt, így a növényzet hamar ellepte (4. térkép).

Az egyszerű, sárgára festett ravatalozó bejáratát héber felirat díszíti. Bent külön terem van a férfi és női halottak mosdatására, a harmadik terem az előcsarnok. Az épületben kialakításakor az egyszerűsége törekedtek, így belül a fehérre meszelt falakon díszítésként csak héber feliratokat olvashatunk. A temetőben csakis sírköveket láthatunk, fedett sírokat nem. Csak a rabbik sírjai fedettek, ezek fölött sátor alakú ohelt láthatunk.

¹⁰¹ Török, 1995. p. 596

¹⁰² Török, 1995. p. 596.

¹⁰³ Naftali, *Gut Sábész*, 1998. p. 9.

A rabbisírok közül érdemes kiemelni Kohn Mórt, aki a Dob utcai jesiva (zsidó vallásoktatási intézmény) tanára volt. Az ortodox Chevra Kadisa egykori elnökei és alelnökei, Weisz Mátyás és Sächter Ármin is itt nyugszanak.

A temetőben nyugszik az egykori zsidó szeretetotthon második világháborúban lemészárolt közel száz lakója is. 1945 januárjában egy nyilas csoport jelent meg az Alma utcai épületben és a férfiakat a helyszínen, a nőket a Városmajorban kivégezték. Az áldozatokat később szállították a Gránátos utcai temetőbe.¹⁰⁴

A műholdas felvételeken is szembetűnő a neológ és az ortodox temető közti különbség (13. térkép). Az ortodox temetőben a növényzet természetes, nem alakítják, de nem is telepítenek növényeket díszítésként. A neológ temetőben ezzel szemben fasorok és dús növényzet látszik. Ez a temetőbe belépve is feltűnő, a sírok között sok a gyomnövény, azonban árnyékot adó fa meglehetősen kevés van. A látogatók kavicsokat helyeznek el a sírkövek tövében az elhunytak emlékére. A szinte dísztelen, egyszerű sírkövek némelyike megdőlt vagy megrepedt és a legtöbbet belepte a moha és a borostyán. A temető néhány részén meglehetősen sűrűn vannak a sírok, míg néhány részen kifejezetten ritkásan. A kerítés mentén lévő sírok szépségét a sűrűn elhelyezett különböző méretű és formájú kövek összevisszasága adja. A temető első látszatra talán elhanyagoltnak tűnhet. Ez azonban nem elhanyagoltság, az ortodox előírások miatt háborítatlan, gondozatlan a növényzet. Az ünnepélyességet pedig nem a díszítések, éppen ellenkezőleg a sírok és az épület egyszerűsége adja.

Elegendő tehát a sírkert jelenlegi állapotának megtartása, ráadásul néhány felújítási munka nem egyeztethető a vallási előírásokkal. Érdemes lenne azonban a temető környezetének rendezése. A kőkerítéssel lezárul a temető, a körülötte lévő területekre pedig már nem vonatkoznak előírások. Emiatt itt elég csak a tájépítészeti szempontokat figyelembe venni. Meg lehet közelíteni tömegközlekedéssel (68-as busz) de a gyalog bejutás már nehézkes, mivel a felszámolt villamosmegálló miatt az egykor forgalmas hely ma elhanyagolt, semmi sem jelzi a bejáratot, ami így ma zsákutcában van. A régi sínek viszont még mindig csúfítják a helyet, ezek felszedése és a környéken lévő utak rendbetétele fontos lenne.

A temetőt a környéken semmi sem jelzi, csak az találja meg, aki keresi, pedig a város értékes és egyedülálló része. Érdemes lenne a növényzetet ritkítani, hiszen fák takarják az oda vezető utat, melyek ráadásul jórészt gyomfajok. A növényzet ritkítása után értékes fafajok telepítése célszerű, illetve egy fasor kialakítása a bejáratig.

12. Farkasréti temető

A Farkasréti temetőt 1894-ben nyitották meg. A magyarság egyik legfontosabb emlékhelyének számít, mára szimbolikus jelentőséggel bír. Területe eredetileg 59 hold volt, a főváros ebből 5 holdat engedett át a zsidó hitközségnek 1894-ben. A mai Alsó- és Felső temető közé ékelődve jött létre az izraelita temető (11. térkép). Ennek főbejárata az Érdi útról nyílt.¹⁰⁵ Az Érdi úton 1885-ben létesült izraelita temetőben a legrégebbi talált sírkő 1897-ből származik, egy felszámolt temetőből került ide. A Denevér út mellett elterülő temetőrész erdős környezetben van, bejárata a Farkasréti térről nyílik, ahol a szertartási épület és a

¹⁰⁴ <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8718&pIdx=5> (2012. május. 5.)

¹⁰⁵ Tóth – Zsigmond, *Budapesti Negyed* 2003. 1-10. p.

ravatalozó is található. A bejáráthoz közel, valamint a fősétány mentén találhatóak a híres emberek sírjai.

Az izraelita rész is több híres embernek lett végső nyughelye. A bejáráthoz közel először a Budán működött rabbik és vallási személyek, kántorok és hitközségi vezetők sírjait láthatjuk. Itt nyugszik például Geyer Artúr, aki a Rabbiképző pedagógusa volt, Singer Ödön, aki budai rabbi volt, de rövid ideig az NDK főrabbiaként is működött. A vallási vezetők mellett a művészetek és a tudomány képviselőinek sírjait is megtalálhatjuk itt. Vágó László, a Hősök Templomának tervezője is ebben a temetőben nyugszik. Több más neves építész, a szecesszió képviselői Jakab Dezső, Pollák Manó és Freund Dezső is itt nyugszik.¹⁰⁶ A Kazinczy utcai zsinagóga tervezője Dános László sírja is itt látható. Heller Bernát, a Rabbiképző tanárának sírja is itt található. Érdekesség, hogy Turán Pál sírja eredetileg nem itt, hanem a Farkasréti temető keresztény részén volt. Az ELTE egykori professzorát csak 1980-ban temették át az izraelita részre. A temetőben nincs mauzóleumsor, azonban egyetlen mauzóleum megépült itt is. Az épület antik hatású, mára már felújításra szorul. Ez Kónyi Manó, az egykori országgyűlési gyorsiroda vezetőjének sírhelye.¹⁰⁷ A temető végében katonatemető maradványát láthatjuk. Az egyforma sírkövek mindegyikén a Pro Patria feliratot olvashatjuk.

13. Óbudai temető

A település zsidó lakosságáról az első hiteles okmány 1349-ből származik. A hitközség a XVIII. században élte itt virágkorát, a mai Lajos utcát ekkor Zsidó utcának hívták. 1787-ben már több mint 300 zsidó család élt itt, ekkor alakult meg az óbudai manufaktúrák egy része is.¹⁰⁸ Az egykori közösség emlékeinek nagy része mára eltűnt, a létesítményeket lebontották a hajdani lakóházakkal együtt. A közelmúltban tettek lépéseket az egykori intézmények rendbetételére és az új közösség megalakítására. A zsinagóga műemléki védelem alatt áll, 2010-ben avatták újra, azóta újra egyre több hívő látogatja, bár sokan pesti közösségből járnak át Óbudára.

Óbudán négy zsidó temető létezett. Az elsőnek a területét 1737-ben vette meg a hitközség, előtte magántulajdon volt. Ez a Laktanya és a Kő utcák között terült el, nagyjából 1870-ig használták. Egy 1920-as felvételen a temető még áll, de már látszik rajta az elhanyagoltság. A Pálvölgyi apró temető volt Óbudán a második. Mára teljesen eltűnt az egykor a Szépvölgyi út mentén lévő sírkert. Kevés adat maradt fenn róla, csak néhány leírás és néhány fénykép ad tájékoztatást. Valószínűleg 1820 körül kezdték el használni, de csak 1938-ban számolták fel. Ma még néhány sírködarab látható a területen. Egy 1930 körül készült fényképen hármassírkövet – férj, feleség és gyermek - láthatunk. Feltételezések szerint a közelében egy régebbi temető is volt, de ennek semmilyen nyoma nem maradt.¹⁰⁹

A harmadik temető a Táborhegy lábánál a Bécsi út és a Laborc utca között terült el, és az első temető bezárása után nem sokkal, 1888-ban nyitották meg. Nem sokáig működött, a mai óbudai temető megnyitása miatt felszámolták. Egy 1920-ban készült fényképen a sírkövek nagy része feldőlt és a sírokat ellepte a növényzet. Csak a ravatalozó épület maradt meg, de

¹⁰⁶ <http://www.hegyvidekujsag.eu/archivum/archivum-2011-julius-5/helytorteneti-seta> (2012.04.17.)

¹⁰⁷ <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8718> (2012.04.17)

¹⁰⁸ <http://www.zsido.hu/utazas/budai2.htm> (2012. 04.12.)

¹⁰⁹ Török, 1995. p. 86.

ez rendkívül rossz állapotban van, és csak egy hatágú csillag és a jellegzetesen három részre osztott épület mutatja, hogy itt valaha ortodox temető volt.¹¹⁰

A mai Óbudai zsidó temető egy másik temetőben, a mai Bécsi úton lévő köztemetőben kapott helyet. (12. térkép) A területen és annak környékén korábban több kisebb sírkert működött, melyek mind más-más felekezethez tartoztak. 1905-ben a főváros arról döntött, hogy új köztemetőt létesít. 1908 őszéig 79 837 négyszögöl területet szerzett, melyet akkor három területre bontottak: az izraelitáknak, a felekezet nélkülieknek és a köztemetőnek szánt részre. A temetőt 1910-ben nyitották meg, a zsidó közösség 1922-ben jutott hozzá a területéhez a temető északi részén.¹¹¹ A második világháború több áldozatának ez lett a végső nyughelye. Itt nyugszanak például a Maros utcai kórház 1945. január 11-én történt vérengzés áldozatai közül néhányan. A betegeket és a személyzetet egy nyilas csoport a kórház kertjébe terelte majd kivégezte, az épületet felgyújtották. Még ugyanebben az évben összegyűlt annyi adomány, hogy a következő évben fel tudták állítani az emlékművet¹¹² a szertartási épület mellett. Nem messze ettől található a koncentrációs táborokban elpusztult áldozatok emlékköve, a közelében vannak a meggyalázott tóratekercsek is. A nyilasok könyvégetései során Tórát is égettek, ezzel is segítve a zsidóság megsemmisítését. Az így megszenteltelenített, de részben megmaradt tekercseket sírokban temették el, hasonlóan a halottakhoz. A zsidó hit szerint a Tórát, mint könyvet, el lehet égetni, de betűit nem (hasonló az embernél a test és a lélek kapcsolatához).

Már korábban is előfordultak áttemetések. Az óbudai temetőbe is több halottat vagy sírkövet áthoztak a régebbi, felszámolt temetőkből a legtöbbet közös sírba temették. Münz rabbi sírja is így került ide, ez az egyetlen olyan sírkő, melynek feliratát újrafestették. Az új temető avatásán Schreiber Ignác rabbi mondott beszédet, nem sokkal később baleset érte, így ő lett a temető első halottja.¹¹³

14. A Salgótarjáni úti temető

A temető területének közelében korábban is voltak kisebb temetők, melyek mindegyikét felszámolták. A Lehel utcában és a Váci úton található sírkertet felszámolás után nem sokkal beépítették. A Salgótarjáni úti temetőt 1874-ben nyitották meg, amikor a Fiumei úti sírkert egy kis részét átadták az izraelita közösségnek. (5. térkép, 9. térkép) Az izraelita részt kőkerítéssel választották el, így önálló, hagyományos zsidó temetőként működik.¹¹⁴

Már megnyitásakor különleges, kiemelkedő temetőnek szánták. A bejárat épületének látványa is ezt mutatja. Az építményt Lajta Béla tervezte, méretében és kialakításában leginkább kastélyra emlékeztet. Ma kissé romos, de még használják. Az egykor ünnepélyes kupolás szertartási épületet is Lajta tervezte, már kevésbé jó állapotú. A kapu vasból készült, népies és geometrikus mintákkal díszített. A bejárat fölött héber felirat olvasható, néhány betű ezek közül meg van jelölve – ezeket összeolvasva kapjuk meg az építés évszámát (1908).¹¹⁵ Az épületnek csak a falai állnak, a kupola a 70-es években beomlott.

¹¹⁰ Török, 1995. p. 87.

¹¹¹ <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=7907&pIdx=4> (2012.04.12.)

¹¹² <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8718&pIdx=2> (2012. 10. 29.)

¹¹³ Török, 1995. p. 600.

¹¹⁴ Török, 1995. p. 601.

¹¹⁵ Török, 1995. p. 603.

Mivel ez a temető is hamar, a század végére betelt, innentől csak a családi sírboltokba és néhány különleges esetben lehetett ide temetkezni. Ritkábban még voltak temetések az 1950-es évekig. 1945-ben ide temették Schreiber Lajost, a Nagyfuváros utcai zsinagóga rabbiját. A pesti zsidó polgárság közül is több híresség, például a Hatvany-Deutsch iparos család sírboltja is ebben a temetőben van. Feltűnő látvány Weiss Manfréd és családja sírja is. A Rabbiképző egykori tanárainak sírjai külön sorban helyezkednek el, a többinél jóval egyszerűbbek.¹¹⁶

A temetőben híres emberek, a kor nagy iparosai és politikusai mellett rabbik is nyugszanak. A monumentális mauzóleumsor a XX. század elején épült a legintenzívebben. A mára többnyire romos állapotban lévő építmények legnagyobb részét Lajta művei adják. Egy nagyobb sor részeként kezdett épülni, folytatása a Kozma utcai temetőben található. Lajta a zsidó hagyományos díszítőelemeket keverte a magyar jellegzetes motívumokkal, a legtöbb síremlék szecessziós stílusban épült. Munkái egyedi betűtípusairól is felismerhetők. A húszas évektől kezdve egyre többen temetkeztek inkább a Kozma utcai temetőbe, így kapcsolatot teremt a budapesti izraelita temetők között.¹¹⁷

Ugyan a temető már lezárt, ma az egész műemléki védelem alatt áll¹¹⁸. Két emlékmű látható benne, melyek látogathatók, ezek a munkaszolgálatosok és a holokauszt többi áldozatának emlékműve. A nyilasterror áldozatait, valamint a Dunából kifogott holttesteket is itt temették el, így ez az emlékmű egyben tömegsír is. A másik emlékmű viszonylag új, 2002-ben avatták a gettó Klauzál téri áldozatainak emlékére, mely 1500 embernek állít emléket.¹¹⁹

Ma sajnos a temető egésze nagyon elhanyagolt állapotú. Nem csak a nagy mauzóleumok romosak, de a kisebb sírok is eltűnnek a gyomok között. Nem csak a növényzet gondozatlan, az egész területen, főleg a kerítés mentén, feltűnően sok a szemét. A ravatalozó épületéről a tető hiányzik, emiatt a belső részei egyre romosabbak és már a növényzet is megjelent a padlón és a falakon. Könnyen megközelíthető helyen, ráadásul az egyik legfontosabb keresztény temetők mellett helyezkedik el, emiatt is meglepő az ilyen fokú elhanyagoltság ebben az egyébként gyönyörű sírkertben.

15. Kozma utcai temető

15.1. A temető leírása

Néhány évvel az Új köztemető megnyitása után, annak részeként jött létre az izraelita temető 1891-ben.¹²⁰ A köznyelvben gyakran Kozma utcai izraelita temetőként említik a Gránátos utcai temetőt, azonban ez teljesen különálló egység, még ha területileg egyek is (3. térkép, 4. térkép, 13. térkép). A korábbi temetők már beteltek, emiatt volt szükség egy új megnyitására. Azóta is ez Magyarország legnagyobb izraelita temetője, nagyjából 300ezer sír található benne. Kozma utca nyomvonalát a temető tervezett területéhez alkalmazkodva jelölték ki. A korábbi, jóval kisebb temetők beteltek, ezért a megnyitás után rögtön nagyszámú temetés zajlott le. A temetések nagyszámú exhumálttal kezdődtek, akiket a Váci-úti temetőből szállítottak át. 1905 és '10 között további jelentős számú elhunytat exhumáltak és szállítottak át ide.¹²¹ A területen azelőtt semmilyen épített elem nem volt, a 2. katonai felmérésen a

¹¹⁶ Török, 1995. p. 604.

¹¹⁷ <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8718&pIdx=6> (2012.04.15.)

¹¹⁸ <http://www.muemlekem.hu/muemlek?id=11176> (2012.04.23.)

¹¹⁹ <http://www.angelfire.com/ia3/study/salgotarjanmagy.htm> (2012.04.23.)

¹²⁰ Török, 1995. p. 605.

¹²¹ <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8718&pIdx=7> (2012.04.15.)

terület felirata *Artillerie Exerzierplatz*, vagyis katonai célokra használták, tüzérségi gyakorlótér volt itt.

A bejárat után egy fogadótérbe érkezünk, ahol a porta épülete és egy parkoló található. Középen a hatalmas szertartási épület látható, mely a temető felé haladva már messziről feltűnik. Mára kissé megkopott épület jól mutatja a hagyományos ortodox épületek elrendezését is, méretei és díszítése viszont jól jelzik, hogy neológ temetőről van szó. A háromosztatú kupolás épületet Freund Vilmos tervezte, belülről hasonlóan ünnepélyes, mint kívülről. A középső teremben hatalmas bronz csillár és díszes faragott fa bútorzat van. Ezt a termet ma nem rendeltetésszerűen használják – a temetőbe belépve ez az első emlékhely. Itt helyezték el a holokauszt áldozatainak emléktábláit, és a megszűnt, lebontott hitközségi épületek falairól levett, megmentett feliratokat.¹²²

A temető egyik legnagyobb sírhelye a zsidóüldözések alatt meggyilkolt áldozatok tömegsírja. Az exhumált halottak mellett a gettó áldozatai is ide vannak eltemetve, külön sorokban települések, lakhelyek szerint, így külön vannak a Klauzál téri áldozatok is. A helyszíneket kettős kő táblára emlékeztető kőre vésték.

Az egyik legérdekesebb és legmeggrázóbb a RIF szappanok sírhelye (4. ábra). A világháború után a túlélők felvásárolták a szappanokat.¹²³ Méltó temetést szerettek volna biztosítani ezeknek az áldozatoknak, így maradványaikat hagyományokhoz méltóan temették el. Valódi holttest ide nincs eltemetve és nem tudni hány ember maradványai vannak itt, mégis valódi sírhelyként gondolnak rá, ezt mutatja az emlékkövön elhelyezett több kavics is.

A Váci úti és Lehel utcai temetőből hozták át az 1848/49-es szabadságharc zsidó hőseinek hamvait.¹²⁴

Ugyan neológ temetőről van szó, a hagyományos vallási előírások szerinti elrendezés felfedezhető. A bejáratnál kézmosó kút található, és egy kosár, ahol a kavicsokat tartják, ezekből bárki vehet, és lerakhatja hozzátartozója sírján. Az Emlékfal mögött található a rabbik sírja. Ezen a részen van eltemetve Kohn Sámuel és Hevesi Simon, a Dohány utcai és Adler Illés, a Rumbach utcai zsinagóga rabbija. Az áttemetések idején is kerültek ide sírok, például Wahrman Izráel és Wahrman Júda sírja.¹²⁵ Ez a rész ma is fontos zarándokhelynek számít. Hogy ők még ma is fontos személyek a zsidóság számára jelzi a sok kő a sírjukon - az emlékezés kövei - valamint a sok üzenet és imádság, melyek a látogatók hagytak ott. Ezek a sírok könnyen megközelíthető helyen vannak.

A temetőben több híresség is nyugszik, akiknek síremlékei ma is befolyásolják a temető képét. A 20-as években temették ide Goldziher Ignácot, számos külföldi tudományos akadémia tagját. Sírja a rabbisírok közelében található, egyszerű, fekete, arany feliratokkal.¹²⁶ A század során a fasizmus áldozatait is ide temették, például Dán Róbertet, az MTA judaisztika csoportjának megalapítóját. 1996-ban temették ide Erdős Pált, világhírű matematikust. A földalatti vasút létrehozásának kiemelkedő alakja, Balázs Mór is itt nyugszik. A budapesti metróvonalak tervezőjét, Rózsa Lászlót a 90-es években temették ide. A Kozma utcai temetőben kiemelkedő számban vannak a magyar irodalom kiemelkedő

¹²² Török, 1995. p. 605.

¹²³ Váli 2007. p. 42.

¹²⁴ Török, 1995. p. 605.

¹²⁵ Török, 1995. p. 605.

¹²⁶ Török, 1995. p. 605.

alakjainak sírjai. A Nyugat szerkesztője, Osvát Ernő sírhelye is itt található. Sírját már kissé belepte a borostyán, de jó állapotban van. Itt nyugszik Gózon Gyula színész is, és a kor más híres színészei. Gózon egyszerű sírján kavicsok és virágok is láthatók. Két jelentős építész, a korábban már említett Lajtai Béla és Baumhorn Lipót van itt eltemetve. Lajta síremlékét Kozma Lajos tervezte, egyszerű, mégis kiemelkedik a többi sír közül. Hajós Alfréd maga is tervezett sírt a temetőbe, ő azonban a Blockner sírban nyugszik. Itt nyugszik még Komjádi Béla, a legnagyobb budapesti uszoda névadója is. Sírját az olimpiai ötkarika díszíti. Rengeteg az olyan sírhely, ahova a fasizmus áldozatait temették. A deportált családok táblái körül az azonosított áldozatok parcellái láthatók, valamint Szenes Hanna emlékműve. Korábban ide volt eltemetve, hamvait azonban Izraelbe szállították 1950-ben.¹²⁷ A híres emberek sírjai már nem tükrözik a hagyományos zsidó szokásokat, sokkal inkább az emancipáció hatása érezhető rajtuk. A díszítések inkább művészeti alkotások és nem vallási jelképek. Nem az elhunyt életére tesznek utalást, nem bírnak mögöttes tartalommal, csupán díszítenek.

Magyarország egyik legnagyobb és legszebb mauzóleumsora található a temető kerítése mentén. A látványt leginkább Lajta Béla munkái határozzák meg. A mauzóleumok stílusukban a Salgótarjáni útiak folytatásai, azonban azok régebbiek, eklektikus stílusban készültek. A Kozma utcában már a századfordulós irányzatok, főleg a szecesszió és az art deco határozzák meg a látványt.¹²⁸ Közülük csak két építmény áll védelem alatt, ezek a Schmidl és a Gries család mauzóleumai. A Schmidl mauzóleum Lajta legismertebb műve. A boglyaívű-dongaboltozatos vasbeton szerkezetet Zsolnay kerámiaelemek és mozaik díszíti. A fő homlokzat közepén üvegezett ajtó látható kovácsoltvas díszítéssel. A kapuzaton türkizkék kerámia van, az egész épületet többféle mintázat díszíti, főleg népi motívumok, mint például a fűzfaág. Egy másik igen jelentős sírhely a Brüll családé, mely Gerster Kálmán műve. A mauzóleum görög szentélyt formáz, belülről mozaikdíszítést kapott az épület.¹²⁹ A mauzóleumok sorát a Freund család sírhelye zárja. A monumentális mauzóleumokat ma már nem használják temetkezésre, emiatt a legtöbb nagyon elhanyagolt képet mutat.

A temetőben számos tömegsír található, illetve rengeteg az olyan kisebb-nagyobb szobor és emléktábla, melyek valamilyen történelmi eseményre emlékeztetnek. Az ravatalozó épületét elhagyva az első világháborúban elesett 10 ezer zsidó katona emlékműve látható. A Monarchia zsidósága nagyjából 300 ezer fővel képviseltette magát a háborúban, többen közülük tábornoki és ezredesi rangot kaptak.¹³⁰ Az elesetteket a többi katonával együtt hősi halottnak nyilvánították. A tiszteletükre állított emlékművön kívül egy emlékmécses is van a temetőben. Ettől nem messze látható egy munkaszolgálatos század emlékműve, akiket hazatértjükkor a németek Kiskunhalas határában lemészároltak.¹³¹ A temető bejáratától nem messze áll a temető legnagyobb emlékműve. A monumentális művet Hajós Alfréd tervezte, 1949-ben építették meg.¹³² Ezen a Mártíremlékművön olvashatjuk a holokauszt áldozatainak névsorát. A sor folyamatosan bővül a falra eredetileg felvésett nevek mellett a hozzátartozók ceruzával írják fel azoknak a hozzátartozóknak a nevét, akiket az emlékmű felállításakor nem írtak fel a falra. A falakat héber feliratok díszítik. A kilenc fal mindegyike mindkét oldalon nevekkal van teleírva és mindegyiken más-más bibliai idézet olvasható. Mögötte a világháborúban megsérült tóratekercek sírja látható.

¹²⁷ [http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8718&pIdx=9\(2012.04.08.\)](http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8718&pIdx=9(2012.04.08.))

¹²⁸ Török, 1995. p. 605

¹²⁹ [http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8718&pIdx=8\(2012.04.17.\)](http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8718&pIdx=8(2012.04.17.))

¹³⁰ http://hvg.hu/velemenye/20101217_vilaghaboru_zsidóság_karolyi (2012.04.17.)

¹³¹ [http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8718&pIdx=7\(2012.04.17.\)](http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8718&pIdx=7(2012.04.17.))

¹³² Török, 1995. p. 605.

A neológ gondolkodásmódot nagyon szépen bemutatja a Kozma utcai sírkert. A díszes síremlékek mind egyedi műalkotások, amelyik sírt pedig nem szobor díszíti, ott kis virágágyakat, apró cserjéket és néhol koszorúkat láthatunk (5. ábra). A temetőben azonban érdekes kettősség alakul ki: a keresztény sírkerthez teljesen hasonló, magyar nyelvű, angyalokkal, virágokkal díszített családi sírok mellett a rabbik sírjai az ortodox hagyományok szerint készültek el. Nem csak látványban, helyileg is elkülönülnek ezek a sírok, külön parcellában láthatjuk a héber feliratú, kövekkel és ohellel díszített egyszerű síremlékeket (6. ábra).

15.2. Mai állapot, konfliktusok

A Kozma utcai izraelita temetőben tett látogatásom során összeírtam az ott tapasztalt konfliktusokat. Nem csak az egyes sírhelyeken, hanem egész temetőrészekben kis mértékben látszik az elhanyagoltság. Már a belépésnél észrevehető, hogy a burkolatok nincsenek jó állapotban. Sok helyen csak kopár földút van és a parkolóként működő fogadótér se méltó egy ilyen sírkerthez. A temetőn belül ahol egyáltalán van burkolat, sok helyen töredezett, a szegélyek szinte mindenütt hiányoznak. (9. ábra) Több olyan elem is látható, amik egyszerűen a látványt zavarják. Az öntözéshez használt csap előtti gyűjtő sok helyen nagyon rendezetlen látványt nyújt, eredeti kialakítása sem esztétikus, ráadásul szemmel láthatóan elhanyagolt. A fő sétányokon főleg a kutak jelentenek zavaró látványt, de több kisebb, láthatóan használaton kívüli elem zavarja az egyébként szép összképet. A bejáráshoz közel látható egy betonból készült, kisebb téglalap alakú burkolt rész, aminek semmilyen funkciója sincs. A növényzet a ravatalozóhoz közel általában szép, ám itt is vannak kisebb hiányosságok. A kivágott fák maradványai nagyon furcsa látványt nyújtanak például a sírok között, ám a temetőben tovább haladva a növényzet ápoltságának ennél sokkal nagyobb hiányosságai is megfigyelhetők. Az bejárástól távolodva egy olyan részhez érünk, ahol főként az 1900-as évek környékén emelt sírok vannak. Ezt a rész nem árnyékolják fák, viszont ez a nagy terület teljes egészében gyepvel fedett, még utak sincsenek a sírok között. A gyep viszont a tűző naptól teljesen kiszáradt. Lehetséges, hogy az utak hiányában a taposás miatt is pusztul a gyep, azonban a sírok állapotán látszik, hogy ezeket nem, vagy csak nagyon ritkán látogatják, így nincs taposás veszély, de ez egyben a fenntartás hiányát is jelzi (7. ábra). A növényzet szempontjából azonban nagyobb gond, hogy az előző példával ellentétben nagyon elburjánzott, sok helyen benőtte a gyom a sírokat és utakat. A temető egyik legfőbb díszét és értékét jelentő mauzóleumsor mára teljesen elhanyagolt, a borostyán és gyomfélék a legtöbbet teljesen ellepték, a kapukat is feltörték. A kisebb sírokat pedig a növényzettől megközelíteni sem lehet, de még a feliratokat is lehetetlen elolvasni. A mauzóleumoknál sok helyen a kerítés is omladozik és egyéb épített elemek, például lépcsők és burkolatok is töredezték. A mauzóleumok némelyike pedig teljesen leromlott állapotban van. Csak néhányon látszik a rendszeres gondozás, a többinek a feliratai olvashatatlanok. Az ajtó sok helyen nyitva van, de a lépcsője már leomlott. Az egykor gyönyörű, főként kerámia díszítések jó része eltűnt. A temetőben található bútorok is sok hiányosságot mutatnak. Nincs világítás, mivel mindig már koradélután a sírkert zárva van, pedig erre szükség lenne, főleg az erdősebb részekben. Kutak ugyan vannak, de, inkább visszataszító látványt nyújtanak, és nem illenek a temető egyébként ünnepélyes képéhez. A padok egy része szinte használhatatlan, törött vagy hiányzik a támlája, ülőrésze, ráadásul látható, hogy eredetileg sem bírtak különösebb díszítőértékkel. A Kozma utcai kerítés mentén haladva az út hirtelen eltűnik, pedig itt még a mauzóleumsoron haladunk. Ez a belső részekben a kisebb utaknál is többször előfordul. Sok sírkőről eltűnt a díszítés vagy akár az egész felirat, így nem lehet az elhunytól semmit sem megtudni. Itt továbbhaladva kisebb leégett részeket látunk, azonban még ennél is feltűnőbb látvány, hogy a kerítés mentén egy szemétdomb alakult ki. Ugyan van kijelölt hely a hulladék tárolására, itt mégis rengeteg

szemét gyűlt össze, több olyan is, ami nem származhat a temetőből. A hulladékot főleg törött mécsesek, leégett gyertyák és elszáradt koszorúk jelentik, itt viszont még gumiabroncsot is találtunk.

A temető hatalmas területű, de érthető tábla csakis a bejáratnál van. Szerencsére itt arra is figyelmeztetnek, hogy a zsidó szabályoknak megfelelően a férfiaknak fejfedőt kell viselniük (bár ezt sokan elfelejtik), de a temetőn belül már semmilyen tájékoztató nincs. Ugyan vannak táblák, de ezek mindegyike teljesen rozsdás, olvashatatlan, és ebben a hatalmas és bonyolult útszerkezetű sírkertben könnyű eltévedni és nagyon nehéz megtalálni, ha egy-egy konkrét dolgot keresünk. Pedig egy ekkora temetőben nem csak hozzátartozók sírjait szokás látogatni, így különösen fontosak lennének a tájékoztató táblák.

A temető környezete ugyan már nem a temető része, de mégis érdemes megemlíteni. Mint a legtöbb temető, ez is a belvárostól távol helyezkedik el. Ez természetesen azzal jár, hogy környezete kevésbé aprólékosan van kialakítva, nincs parkosítva, és nagyobb hangsúlyt kapnak a funkciók, – tömegközlekedés, aszfaltozott utak, sínek – mint az esztétika. A Kozma utcai börtön komorsága már nem érvényesül a zsidó temetőben, az Új köztemető bejáratához van közel. A villamos pálya és a forgalmas út viszont néhány méterre a bejárat előtt halad. A zöldsáv az út és a temető között nagyon keskeny és növényzete sem mondható különösebben szépnek. A legtöbb helyen nincsenek fák, amik védenék a temetőt a portól és a zajtól, de ahol van, ott is főként gyomfajok. Az utak közelsége miatti rezgés is lehet az egyik oka a kerítés menti sírok állapotának. Ráadásul a terület rendkívül zsúfolt, a villamosról szinte egyből a temetőbe lépünk, semmilyen átvezetés nincs a két funkció között. Azt, hogy temető közelében járunk nem a tekintélyes és hangulatos környezet jelzi, hanem az út túloldalán található sírkőfaragók műhelyei.

15.3. Javaslatok

Egy-egy sírkert rendbehozatalánál figyelembe kell venni az eredeti kialakítást és törekedni kell hasonló megoldások, kialakítások, módszerek alkalmazására.

A feloldások lehetőségeinek vizsgálatakor figyelembe vettem, a temetőterületek kialakításának általános szempontjait, illetve azt, hogy amennyiben zsidó temetőről beszélünk, elsősorban a vallási előírásokat kell figyelembe venni, hiszen ezek a szabályok mindig felülírják a többit (például sírhelyek kiváltásánál). A megoldási javaslatokban csak azok szerepelnek, melyeknél van lehetőség a megvalósításra.

A konfliktusok megoldási javaslatainak tárgyalása előtt azokat külön csoportokba gyűjtöm, így a feloldás is áttekinthetőbb lesz.

Sorszám	Konfliktus megnevezése	Típus	Forma	Elhelyezkedése (egész/egy helyen)	Feloldás akadályai	Feloldható? (igen/nem)
1	töredezett burkolatok	F	vonalas	egész temetőre jellemző	nincs	igen
2	szegélyek hiánya	F	vonalas	egész temetőre jellemző	nincs	igen
3	fogadótér = parkoló	E	sík	csak a bejáratnál	parkolóra mindenképpen szükség van és a temető környezetében nincs erre máshol elegendő	igen

					hely	
4	öntözőcsapok	E	pontszerű	több helyen	nincs	igen
5	szükségtelen beton burkolat	E/F	sík	az Emlékfal közelében	nincs	igen
6	kivágott fák maradványai	E/Ö	pontszerű	néhány helyen a sírok között	nincs	igen
7	gyomnövények	E/Ö	sík	egész temetőre jellemző, de nem minden sírra	zsidó temetőben nem alakítják a növényzetet	igen, mivel neológ temetőről van szó
8	fák, árnyékok hiánya	E/Ö	sík	egy temetőrészen	zsidó temetőben nem alakítják a növényzetet	igen, mivel neológ temetőről van szó
9	sírok közti utak hiánya	E/F	vonalas	egész temetőben elszórtan, több helyen	nincs	igen
10	kiszáradt gyepek	E/Ö	sík	egy temetőrészen	nincs	igen
11	omladozó mauzóleumok	E/F	vonalas	a kerítés mentén	anyagi akadályok	igen
12	olvashatatlan sírfeliratok	E/F	pontszerű	egész temetőben elszórtan, több helyen	hozzátartozók hiányában nem lehet azonosítani a sírokat	nem mindenhol
13	omladozó kerítés	E/F	vonalas	kerítés	anyagi akadályok	igen
14	padok állapota	E/F	pontszerű	egész temetőben elszórtan, több helyen	nincs	igen
15	világítás hiánya	F	vonalas	egész temetőre jellemző	sok munkával jár, költséges	igen
16	"eltűnő" út	F	vonalas	egy helyen a kerítésnél, többször a sírok között	nincs	igen
17	szemétdomb	F/E/Ö	pontszerű	egy helyen a kerítésnél	nincs	igen
18	leégett növényzet	E/Ö	pontszerű	egy helyen a kerítésnél	zsidó temetőben nem alakítják a növényzetet	igen, mivel neológ temetőről van szó
19	Tájékoztató táblák hiánya	F	pontszerű	egész temetőre jellemző	nincs	igen
20	Zaj, por	Ö	vonalas	főként a kerítés menti részek	helyhiány	igen

7. táblázat: Konfliktusok a Kozma utcai temetőben. F=Funkcionális, E=Esztétikai, Ö=Ökológiai (forrás: szerző)

A feloldási javaslatokat egy másik táblázatban foglalom össze, ahol az egyes konfliktusok sorszámai megegyeznek az előző táblázatban lévő sorszámmal.

Sorszám	Feloldási javaslat
1	A burkolatokat a bejáráshoz közeli részekben ki lehet javítani, távolabb már a burkolt felszedése és új lerakása javasolt
2	a szegélyeket az egész temetőben le kell cserélni, az egységes kép érdekében
3	a parkoló jelenlegi területén, kevésbé központi helyen létre kell hozni egy új parkolót. A megmaradt részen parkosított fogadóteret lehet létrehozni.

4	A csapok működnek, így csak szebbre kell őket lecserélni, ami illik a temető képéhez és tartós anyagból készült, például kőből.
5	a betonburkolat felszedését javaslom, helyére a körülötte lévő szórt burkolat lerakása célszerű
6	a kivágott fáknek ki kell jelölni egy gyűjtőhelyet és biztosítani rendszeres, időszakos elszállítást
7	a temetőben több emberre van szüksége, akik rendszeresen gondozzák, így a gyomnövények is eltűnnének, helyette gyeppel ültethető
8	fák telepítése a sírok körül, megfelelő távolságban, ez szintén nagyobb munkaerőt igényel. A fák későbbi ápolását is biztosítani kell
9	A sírok között még ortodox temetőben is megengedett a növények ritkítása, sőt kötelező az utak burkolása, ami itt is szükséges.
10	a kiszáradt gyeppel problémáját részben megoldaná a fák telepítése, de néhány helyen újra kell telepíteni a gyeppel. A későbbi öntözést is biztosítani kell.
11	A mauzóleumok mindegyike érdemes védelemre. Felújításuk nagyon költséges, mégis szükséges, hiszen nagy balesetveszélyesek. Javaslom legalább az omladozó részek rendbetételét
12	A hozzátartozók segítségével a sírok egykori feliratait helyre lehet állítani. A többen további kutatás szükséges.
13	Zsidó temetőknél előírás a kőkerítéssel való elkülönítés, így a kerítés rendbetétele különösen fontos feladat. Néhány helyen teljesen le kell bontani, hiszen a nem megfelelő alapozás miatt süllyedt meg.
14	A meglévő padokat nem érdemes felújítani, helyettük újak elhelyezése célszerű. A jelenleginél jóval több pad elhelyezése szükséges.
15	Világításra napközben is szükség lehet. Különösen fontos lenne az utak mentén elhelyezni világítást, valamint a ravatalozót és a mauzóleumokat megfelelően kivilágítani, és az erdősebb részekben sűrűbben elhelyezni világítótesteket.
16	Az utat a kiinduló út nyomvonalán folytatni, a kerítésnél pedig a kerítés mentén lehet folytatni - főleg, mivel erre szükség van, ezt a kitaposott ösvény is mutatja.
17	A szemétdombot el kell tüntetni, több lehetőséget kell biztosítani a szemét elhelyezésére. Táblákkal tiltani kell a nem temetői hulladék - például autógumi - lerakását.
18	A leégett növényzet helyére új értékes növényzet telepítését javaslom
19	Egy ekkora temetőben különösen fontosak a tájékoztató táblák. A temető bejáratánál térképes tájékoztatót javaslom. Az utak elágazásánál nyilak jelölhetnék a keresett helyek irányát. Az egyes parcellákat kisebb táblák jelölhetnék. A fontosabb sírokat, emlékhelyeket külön táblák jelölhetnék.
20	A zaj - és porszenyezést csökkenteni lehet a kerítés mentén kívülről telepített fasorral. Több növényre van szükség, de hely hiányában egy fasor is megoldást jelent.

8. táblázat: Javaslatok a konfliktusok feloldására a Kozma utcai sírkertben.(forrás: szerző)

Sok rabbinak már nem élnek hozzátartozói, azonban legalább ezek a sírok ennek ellenére is megkívánnák a rendszeres ápolást, bár a legjobb lenne, ha minden sír rendben lenne tartva. A sírokat a hozzátartozók tartják rendben, így viszont nincs külön fenntartója a tömegsíroknak – bár látható, hogy néha ápolják ezeket is. A tömegsírokon a megkopott neveket újra kell festeni, ezt néhány helyen már meg is tették.

A zsidó előírások szerint nem lehet halottat kihantolni, ez megnehezíti a temető rendbetételét. Néhány sír ugyanis annyira gondozatlan, hogy a kidőlt sírkő szinte láthatatlan a növények között. Ezen sírok felszámolása sokkal áttekinthetőbbé tenné a temetőt és új helyet is biztosítana a temetések számára, kevésbé lenne zsúfolt a temető. Mivel azonban ez kivitelezhetetlen, legalább a növényzet rendbetételével érdemes növelni az átláthatóságot. Sok művészetileg és történelmileg érdekes és fontos sírt lehetne találni, ha a már elvadult növényzetet, a gyomokat kiritkítanánk. A Kozma utcai temető neológ, így legalább a növényzet megváltoztatása lehetséges.

16. Összefoglalás

Minden temető a települési zöldfelületi rendszer része. Különlegességük, hogy kegyeleti szereppel is bírnak, de emellett rendelkeznek a zöldterületek többi funkciójával is. Néhány kivételtől eltekintve közterületek, melyek nagy részét növény borítja és rekreációs szerepe is lehet. Budapesten a városökológiában betöltött szerepük igen fontos, hiszen hatalmas területekről van szó. Városképben betöltött szerepük fontos, de ezzel rekreációs szerepük viszont a legtöbb helyen fenntartási problémák miatt nem mindig jelentős. A kisebb, külső kerületekben lévő temetők történetileg nagyobb értéket jelentenek, pontos képet mutathatnak a Budapest korábbi peremterületeinek életéről. Mivel ezek a korábbi falvak ma már Budapest részei, szükségtelenné vált sok kisebb temetőt fenntartani, így ezeket nagyrészt felszámolták. Azonban még egy bezárt régi sírkertet is fenn lehet tartani, a legtöbb kerületi önkormányzat azonban erre nem fordít kellő figyelmet, így nem csak a már kihalt családok neve merül feledésbe, de sok fontos emlék is az enyészeté lesz. Tehát nem csak kegyeleti szempontok miatt hatalmas kár a régi sírkertek elhanyagolása, de fontos néprajzi, művészettörténeti, valláskutatási és történelmi lelet vesz kárba.

A magyar zsidó élet központja Budapest, ezzel szemben vidéken sokkal kevésbé élénk a hitélet. Ez a temetők képén is meglátszik, mind méretében, mind gondozottságában. A főváros határát elhagyva máris érezhető a különbség. A vidéki zsidó közösségek újbóli fellendítésével a sírkertek sorsa is megváltozna, ehhez viszont közösségi összefogásra és külső támogatásra is szükség van. A Csörsz utca zsidó temető megmentésének története követendő példa lehetne a többi közösség számára is.

Az elhanyagoltabb temetők rendbetételét a környezetük rendezésével kell elkezdni. A Gránátos utcai temető, az egyetlen működő ortodox temető, a város egyedülálló értéke, mégis még a bejutás is nehéz feladat. A bejárat mellékutcában van, ezt nem jelzi semmi, sőt, a környezetében lévő növényzet gondozatlan képe inkább elriasztja az arra járókat. A nagyobb (Kozma utcai, Salgótarjáni úti, Óbudai, Farkasréti) sírkertekben pedig éppen a nagy forgalom az, ami tönkreteszi a síremlékeket. A Kozma utcában a közvetlenül a kerítés mellett haladó villamosok okozta rezgés a mauzóleumok pusztulását gyorsítja. Ezek az építmények ráadásul semmilyen védelem alatt nem állnak, holott a legtöbb érdemes lenne rá.

A Holokauszt Emlékközpont üvegfa, a Kozma utcai temetőben lévő Mártírok fala és a rengeteg emlékmű azt mutatja, hogy a lakosság, a hitközségek, civil szervezetek és önkormányzatok kellő figyelmet fordítanak arra, hogy minden áldozatnak legyen emléke. Kegyeleti szempontból talán ezek az emlékhelyek a legteljesebbek, hiszen ezeket fenntartják, - még a lezárt temetőkben is, ahol a sírokat már senki sem látogatja - az áldozatokról időről-időre megemlékeznek.

Irodalomjegyzék

Könyvek

- Balaton, 2004. Balaton Katalin: Mozaikok az érdi zsidóság történetéből In. *Érdi krónika II. bővített kiadás* (2004.) Dr. Kubassek János (szerk.) Érd p. 36-39.
- Donin, 1998. Hayim Halevy Donin: *Zsidónak lenni*, Göncöl Kiadó, Budapest, 1998.
- Dr. Venetianer, 1922. p. 27. Dr. Venetianer Lajos: *A Magyar zsidóság története*, Fővárosi Nyomda Rt., Budapest 1922.
- Erdélyi, 1994. Erdélyi Lajos: *Az élők háza*, Héttorony, Budapest 1994.
- Ficsór, 2004. Ficsór Bálint: *Lábuk nyomát befújta a szél?* Törökbálint 2004.
- Frank, 2004a. Frank Gabriella: *A lőrinci zsidóság története I-II. Megtelepedés, Megsemmisülés* (Soá), Pedagógiai Intézet és Helytörténeti Gyűjtemény Budapest, 2004.
- Ganzfried, 1988. Rabbi Slomo Ganzfried: *Kitzur Sulchan Aruch, A Sulchan Aruch kivonata* (héber-magyar), ford.: Singer Leó (reprint) MIOK, 1988.
- Gerő, 1989. Gazda Anikó, Kubinyi András, Pamer Nóra, Póczy Klára, Vörös Károly, Gerő László (szerk.): *Magyarországi zsinagógák*, Műszaki könyvkiadó, Budapest 1989.
- Haraszti, 2004. Haraszti György: *A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és a neológia szétválásáig*, kézirat Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem, Budapest, 2004
- Horváth, 2000. Horváth Lajos: *Csömör története*, Csömör Nagyközség 2000. p. 190.
- Kovács, Forrás - Bíró, 2011. Kovács András, Forrás- Bíró Aletta: *Zsidó élet Magyarországon: Eredmények, kihívások és célok a kommunista rendszer bukása óta*, Institute for Jewish Policy Research, 2011
- Köves, 2009. Köves Slomó: *Zsidó szakadás – Hamburgtól Nagymihályig*, Noran Libro, Budapest, 2009.
- Menachemson, 2007. Nolan Menachemson: *A practical guide to jewish cemeteries*, Avotaynu, Bergenfield NJ, 2007.
- Molnár, 2005. Molnár Judit (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, Balassi, Budapest 2005.
- Róbert , XIII. kerület Helytörténeti füzetek 1997. Róbert Péter: *Zsinagóga Angyalföldön*, Budapest 1997. (XIII. kerület Helytörténeti füzetek, 15.)
- Török, 1995. Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória, Strbik Andrea, Török Gyöngyvér (szerk.): *A zsidó Budapest*, Városháza MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest 1995.
- Ujvári, 1929. Ujvári Péter: *Magyar Zsidó Lexikon*, Budapest 1929.

- Váli, 2007. Váli Dezső, Uhl Gabriella (szerk.): *Zsidó temetők/Jewish cemeteries*, Artchivum, Budapest 2007.
- Zsidó naptár 5773. p. 161-170. *Zsidó naptár Szokások, szabályok és imák Hasznos tudnivalók az 5773. esztendőre*, Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség (Statusquo Ante), Budapest, 2012.p. 161-170.

Folyóiratok

- Fábián, 1844. Fábián Gábor: *Zsidó-emancipatio*, Pesti Hírlap, (1844.) 349.
(<http://mek.niif.hu/04800/04882/html/szabadku0050.html>)
- Oberlander – Köves, Egység, XII. (2011.) 71. p.4.
Köves Slomó – Oberlander Báruch: *Dédapja sírjára lelt temető-takarítás közben*, Egység, Chábád Lubavitch Zsidó Nevelési és Oktatási Alapítvány, XII.(2011). 71. 4.p.
- Oberlander – Köves, Gut Sábész, 2011. p. 2.-6.
Köves Slomó – Oberlander Báruch: *Wallenberg-ügy: újabb dokumentumokat hoztak nyilvánosságra*, Gut Sábész, Chábád Lubavitch Zsidó Nevelési és Oktatási Alapítvány, XXI.(2011) 520. p.2-6.
- Naftali, Gut Sábész 1998. p. 9.
Naftali Krausz: *A Csörsz utcai ortodox temető megmentésének története*, Gut Sábész, Chábád Lubavitch Zsidó Nevelési és Oktatási Alapítvány, II. (1998.) 23. p. 9.
- Oberlander – Köves, Egység, 1995. p. 12.-13.
Oberlander Báruch - Köves Slomó: *Halál és gyász*, Egység, Chábád Lubavitch Zsidó Nevelési és Oktatási Alapítvány V. (1995.)21. p. 12.-13.
- Rados, Új Élet, 2010. p. 1. Rados Virág: *Emlékezés az élet ezüsthíjánál*, Új Élet, LXV.(2010.)(5770) 13. p. 1.
- Steiner, Egység, 2012. p. 12-13.
Steiner Zsófia: *„Élő kapja a virágot, a kavicsot a holtnak hantja”*, Egység, Chábád Lubavitch Zsidó Nevelési és Oktatási Alapítvány, XII. (2012). 72. p. 12-13
- Oberlander – Köves, Egység, 2012. p. 5.
Oberlander Báruch, Köves Slomó: *Iskolai emlék*, Egység, Chábád Lubavitch Zsidó Nevelési és Oktatási Alapítvány, XII. (2012). 72. p. 5.
- Tóth – Zsigmond, Budapesti Negyed, 2003. p. 1.-10.
Tóth Vilmos - Zsigmond János: *A Farkasréti temető története* Budapesti Negyed XI. (2003) 40/42, 1-10. p.

Internet

- A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga*, <http://www.moksha.hu/utazas/a-rumbach-sebestyen-utcai-zsinagoga/> (2012.10.06.)

<http://budapestcity.uw.hu/11-egyeb/temetok/index-hu.htm> (2012.10.22.)
<http://lazarus.elte.hu/~zoltorok/oktat/2000/albert/linkek/iparosod.htm> (2012.10.30.)
<http://legeza.oszk.hu/sendpage.php?rec=li0598> (2012.09.05.)
<http://mazsihisz.hu/index.php?scid=m33>
http://mazsihisz.hu/kerdezd_a_rabbit.html (2012.10.30.)
http://park4ever.5mp.eu/web.php?a=park4ever&o=RLPKdI_Cpz (2012-10-25)
<http://www.angelfire.com/ia3/study/salgotarjanmagy.htm>(2012.04.23.)
<http://www.btirt.hu/temetok/budafok.html> (2012. 10. 29.)
http://www.del-pest.com/public/del_pest/hu/topmenu/tortenetunk.html#subtitle_3 (2012. 10. 27.)
<http://www.geocaching.hu/caches.geo?id=2800> (2012.10.05)
<http://www.hegyvidekujsag.eu/archivum/archivum-2011-julius-5/helytorteneti-seta>
(2012.04.17.)
http://www.mkisz.hu/files/98_10.pdf (2012.05.16.)
<http://www.muemlekem.hu/muemlek?id=11176> (2012.04.23.)
http://www.mult-kor.hu/20071004_a_magyarorszagi_zsidóság_multjanak_kutatastortenete (2012.04.05.)
<http://www.r-wallenberg.hu/wallenberg/wallenbergemlektablak.pdf> (2012.10.05.)
<http://www.stolpersteine.com/DE/start.html> (2012.05.06.)
<http://www.szombat.org/hirek-lapszemle/1515-a-budapesti-zsidóság-a-második-világháborúban> (2012.10.10.)
http://www.zsido.com/cikkek/minden_sir_szent_fold_orok_idokre_de_megadjuk_e_a_tiszteletet/10/2273 (2012. 10. 29.)
Lukácsi Attila: *Felbecsülhetetlen értékeket rejtene a fővárosi zsidó temetők,*
<http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8718&pIdx=8> (2012.05.)
Megújulhat a zsidó temető Rákospalotán,
<http://www.bpxv.hu/index.php?page=kerulet&id=955> (2012. 10. 28.)
Orbán Ferenc: *A Budai oldal zsidó látnivalói,* <http://www.zsido.hu/utazas/budai2.htm>
(2012. 04.12.)
Orbán Ferenc: *A magyar zsidóság története,*
<http://www.zsido.hu/tortenelem/magyarzs.htm> (2012.10.29.)
Pelle János: *Az első világháború és a zsidók,*
http://hvg.hu/velemen/20101217_vilaghaboru_zsidóság_karolyi (2012.04.17.)
Sommer László: *Környezetvédelmünk zsidó vonatkozásai „...elfelejtett zsidó temetők”*
<http://www.or-zse.hu/resp/sommer-mtud2005.htm> (2012. 10. 29.)
Szerdóczy J. Ervin: *Újpesti zsidókról,* <http://www.ujpestizsinagoga.hu/tortenet.html> (2012. 10. 29.)
Zsidók Csömörön, <http://csomorihirek.com/hirmozai-100416zsidok.htm> (2012.10.10.)

Egyéb források

Buda és Pest történeti topográfiája georeferált térképekkel DVD, Arcanum, 2007.

Budapest XXI. ker. Önk., Javaslat, 2009

Budapest XXI. kerület Csepel önkormányzata,
 Alpolgármester: *Javaslat pénzeszköz-átadásra a
 Holocaust évfordulójára történő méltó megemlékezés
 kiadásaira a Budapesti Zsidó Hitközség részére*
 (<http://www.csepel.hu/anyagok/dokumentumtar/Testületi>

- _anyagok/2009/0922/158-09PenzatadasZsidoHitkozseg.pdf) (2012.09.26.)
- Gergely, 2008. Gergely Eszter: *Budapesti temetők a XX. században*, kézirat, BCE Kertművészeti tanszék, Budapest 2008.
- Kistarcsa V. Önkorm. Polg., 2012. Kistarcsa Város Önkormányzat Polgármestere: Előterjesztés, *A Képviselő-testület 2012. október 17-i ülésére. 2012.*
http://www.kistarcsa.hu/files/9/6923/a_kistarcsa_0270_hrsz-u_kulteruleti_kivett_temet_mvelesi_agu_onkormanyzati_tulajdonu_ingatlan_karbantarta.pdf (2012.10.10.)
- Kovács, 2009. Kovács Ildikó Kamilla: *A Pesti „nagy gettó”*, kézirat, ELTE Szociálismunkás-képző tanszék 2009.
- N. E. K. J. O. B., Megállapítás, 2009. Nemzeti Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa: *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának megállapításai a soroksári temetők felszámolása ügyében*, 2009.
<http://www.kisebbségiombudsman.hu/data/files/138146756.pdf> (2012.09.27.)

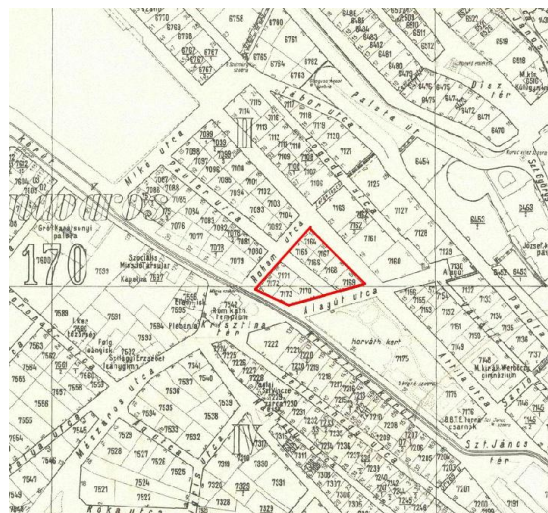
Mellékletek

1.1. Térképek

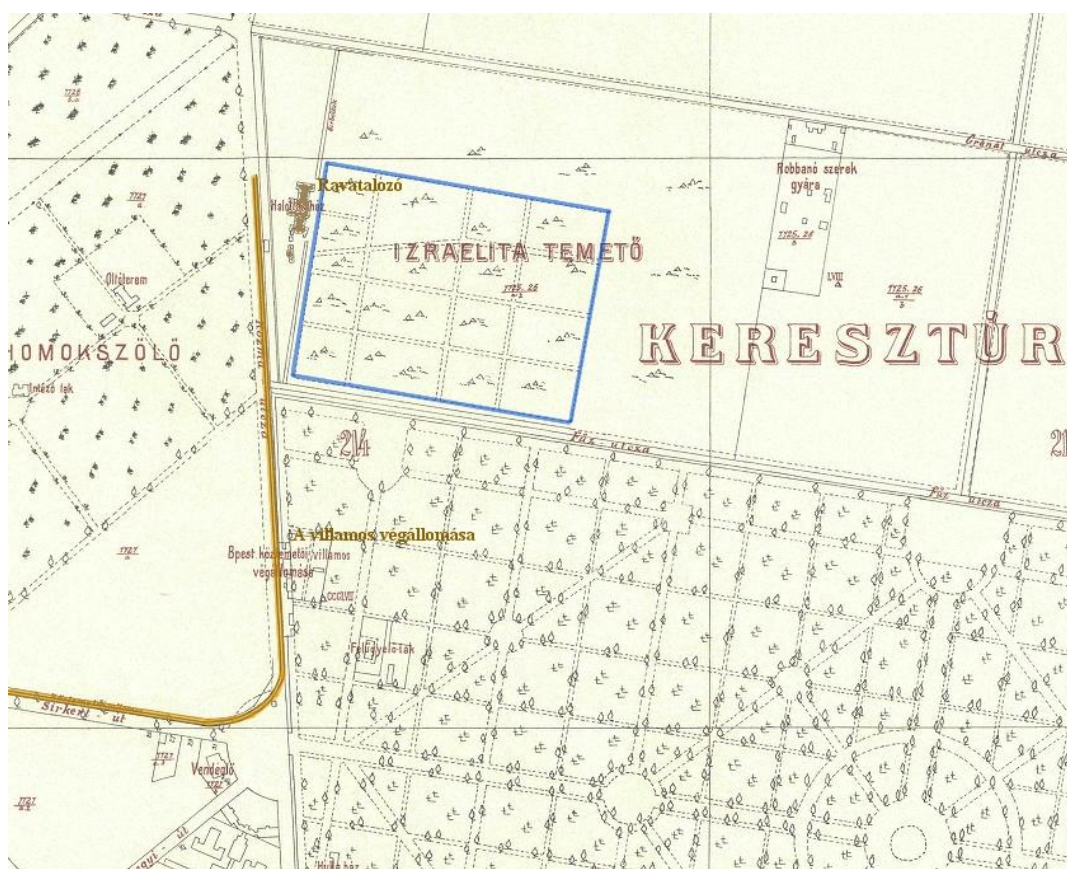
1.1.1 Régi térképek

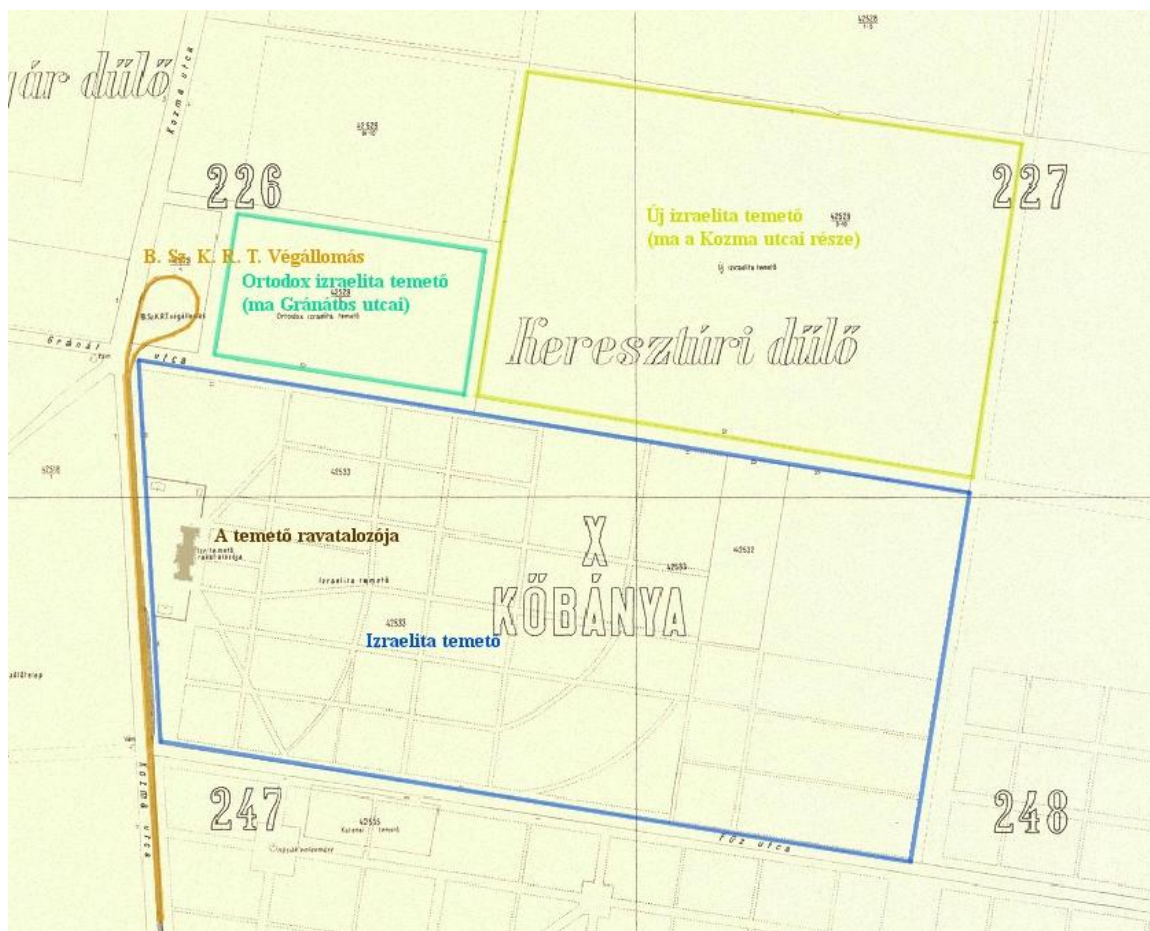
1. térkép: Budapest legrégebbi zsidótemetője az Alagút, Pauler, Roham és Attila között, egy 1837-es térképen. (forrás: Buda és Pest történeti topográfiája georeferált térképekkel, *Pest – Buda - Óbuda áttekintő térképe a jelentős középületek rajzával és látképekkel*, 1837.)

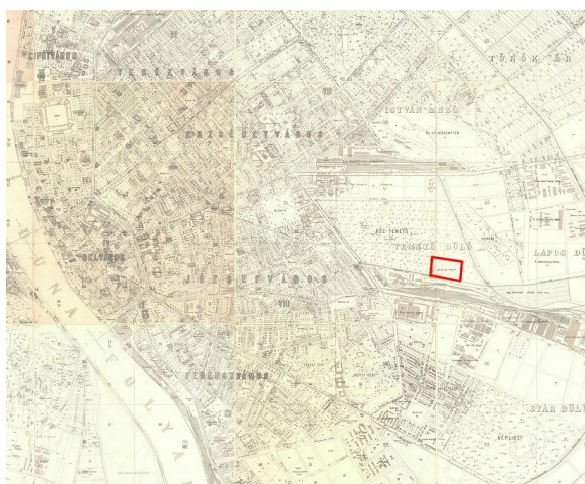
2. térkép: Az Alagút, Pauler, Roham és Attila utcák közötti temető egy száz évvel későbbi térképen már beépített telekként (forrás: Buda és Pest történeti topográfiája georeferált térképekkel, *Budapest közigazgatási térképsorozata az épületek szintszámával és újabb utcanevekkel*, 1937.)

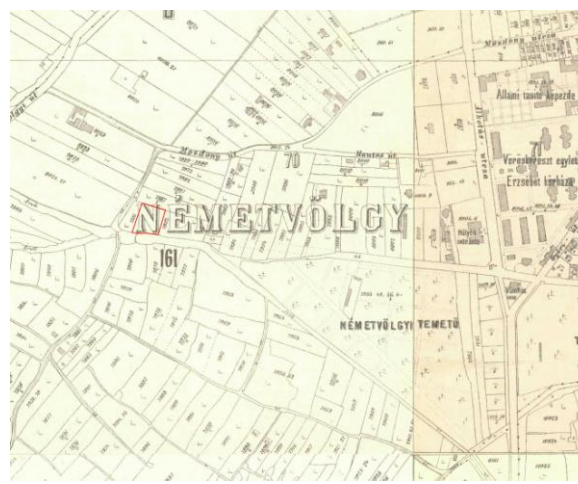
3. Térkép: Az 1908-as térképen Kozma utcai izraelita temető területe a mainál jóval kisebb. A villamos végállomása a maival megegyező helyen van. (forrás: Buda és Pest történeti topográfiája georeferált térképekkel, *Budapest közigazgatási térképsorozata*, 1908.)

4. Térkép: A Kozma utcai temető az 1937-es térképen három részből áll. A Gránátos utcai a mai Kozma utcai ortodox részeként van jelölve. Még látszik a villamos végállomása. Az Izraelita és Új Izraelita temető összeolvadásával a Gránátos utca közéjük eső szakasza megszűnt. (forrás: Buda és Pest történeti topográfiája georeferált térképekkel, Budapest közigazgatási térképsorozata az épületek szintszámával és az újabb utcanevekkel, 1937.)

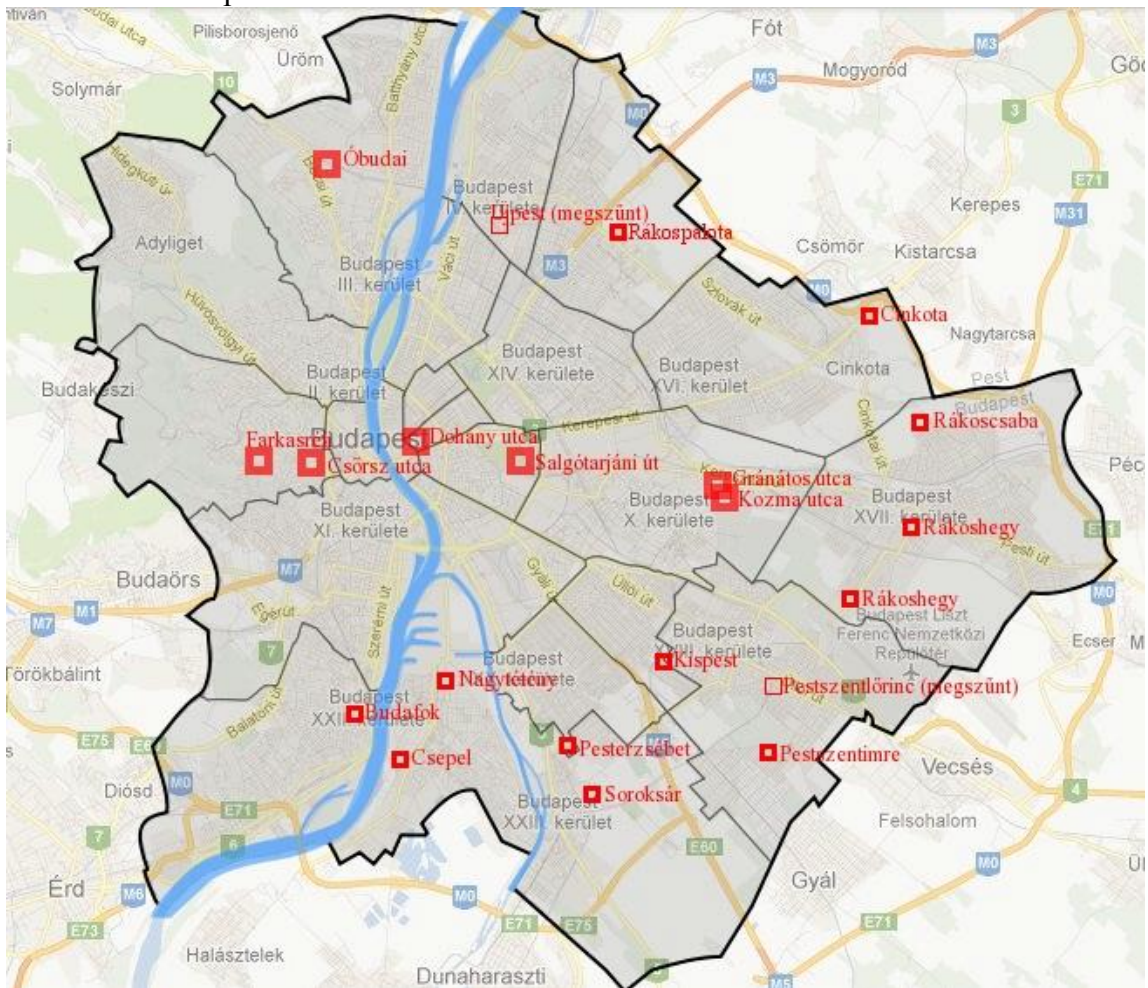

5. térkép: A salgótarjáni úti izraelita temető egy 1895-ös térképen (forrás: Buda és Pest történeti topográfiája georeferált térképekkel, Budapest közigazgatási térképsorozata az épületek szintszámával és az újabb utcanevekkel, 1895.)

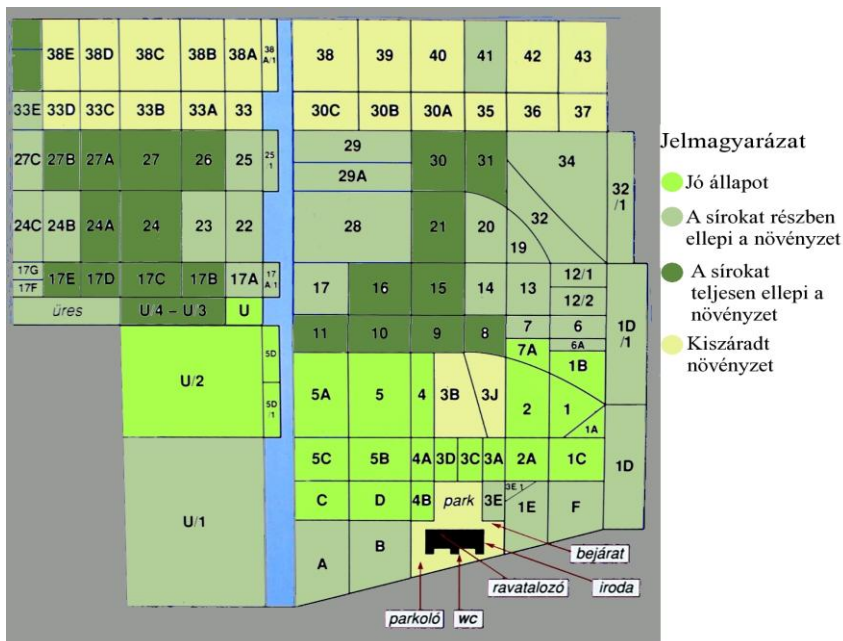

6. térkép: A Csörsz utcai temető területe egy 1895-ös térképen. Bár a temetőt már 5 évvel korábban megnyitották, még nincs feltüntetve a térképen. (forrás: Buda és Pest történeti topográfiája georeferált térképekkel, Budapest közigazgatási térképsorozata az épületek szintszámával és az újabb utcanevekkel, 1895.)

1.1.2 Mai térképek

7. térkép: Átnézeti térkép a budapesti izraelita temetőkről. Jól látszik, hogy a kisebbek a külső kerületekben, míg a nagyobbak a belső részekben helyezkednek el. Ezen települések Nagy-Budapest létrejötte előtt önálló települések voltak. (térkép forrása: GoogleMaps, 2012., szerkesztette: szerző)

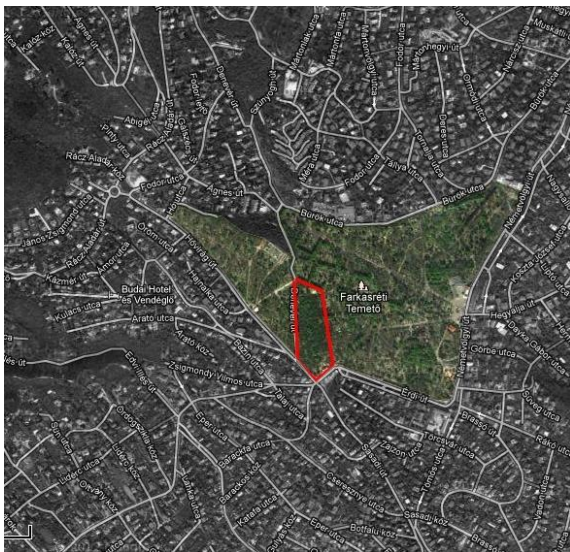
8. térkép: A növényzet (és a sírok) állapota a Kozma utcai temetőben (forrás: szerző)

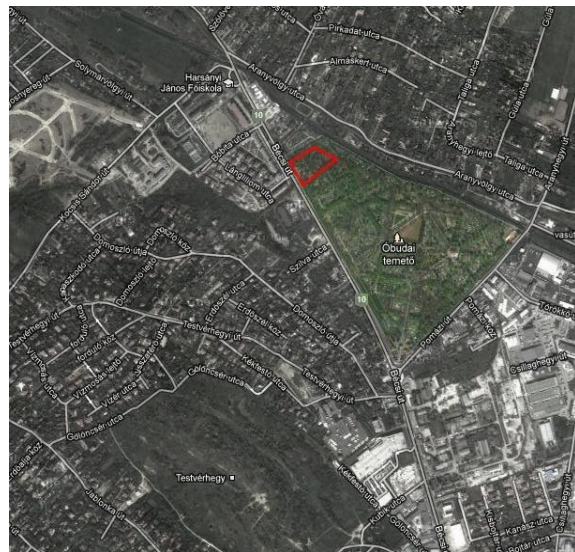
9. térkép: A Fiumei úti sírkert izraelita része, a Salgótarjáni úti temető (térkép forrás: GoogleMaps, 2012., szerkesztette: szerző)

10. térkép: A volt pesti „nagy gettó” területe és a benne lévő Dohány utcai temető (térkép forrás: GoogleMaps, 2012., szerkesztette: szerző)

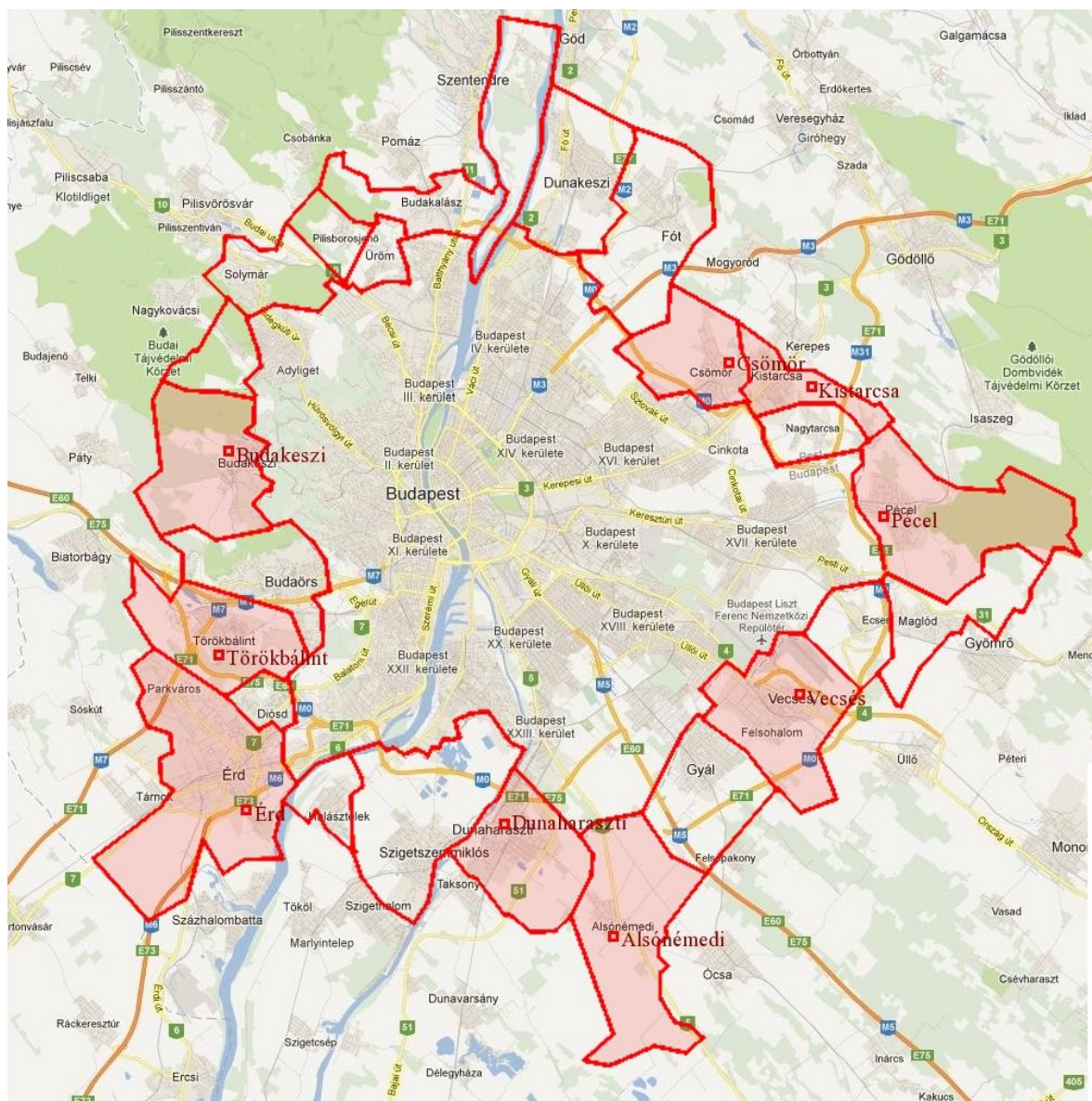
11. térkép: A Farkasrét temető, a közéékelődött izraelita résszel. (térkép forrás: GoogleMaps, 2012., szerkesztette: szerző)

12. térkép: Az Óbudai temető izraelita része. (térkép forrás: GoogleMaps, 2012., szerkesztette: szerző)

13. Térkép A Kozma utcai és a Gránátos utcai sírkert. Élesen elkülönül a neológ és az ortodox temető, a neológ részen a növényzet jóval sűrűbb. (térkép forrás: GoogleMaps, 2012., szerkesztette: szerző)

14. Térkép: A Budapesttel határos települések izraelita temetői

1.2. Fényképek

1. ábra: A Dohány utcai zsinagóga kertjében lévő temető mellett található Wallenberg emlékparkban lévő Emanuel – emlékfá (forrás: szerző)

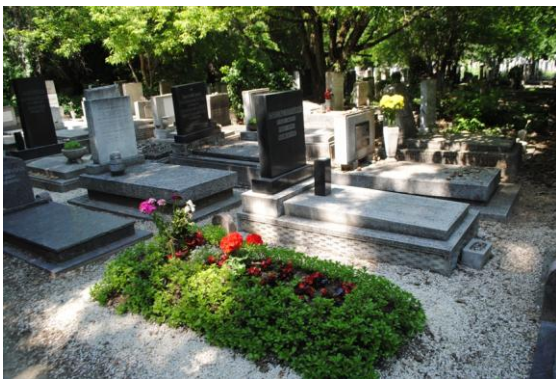
2. ábra: Botaltókö a Nagy Diófa utcában. (forrás: szerző)

3. ábra: A Hajós Alfréd tervezte Mártíremlékmű, rajta az áldozatok neveivel és a ceruzával felírt pótlásokkal. Mellette a RIF szappanok sírhelye kavicsokkal. (forrás: szerző)

4. ábra: Az elhurcolt áldozatok tömegsírja az emlékmű közelében. (forrás: szerző)

5. ábra: Neológ temető látványvilága a Kozma utcai temetőben. Keresztény sírra emlékeztet a virágokkal díszített sír. (forrás: szerző)

6. ábra: Ortodox temető látványvilága, az egyébként neológ Kozma utcai temetőben. Oppenheimer rabbi sírján látható ohel, rengeteg kavics és kívánságcédula. (forrás: szerző)

7. ábra: 8. konfliktus. Az árnyék hiánya és a szárazság miatt a növényzet kiszáradt. Mivel a sírokat sem látogatják gyakran, a rajtuk lévő növényzet is elpusztult, nem csak a sírok közötti. (forrás: szerző)

8. ábra: Látványrajz. Fasor telepítésével ez a temető rész jóval árnyékosabb lenne, mégsem lenne áthatolhatatlan a növényzet, mint más részeken. Így, ha a sírokat nem is gondozzák gyakran, szebb látványt nyújtana a zöld növényzet. (forrás: szerző)

9. ábra: 1. - 2. konfliktus. A burkolatok töredeztettek, a szegély szinte mindenhol hiányzik. Több helyen nem következetes a burkolat kialakítása. (forrás: szerző)

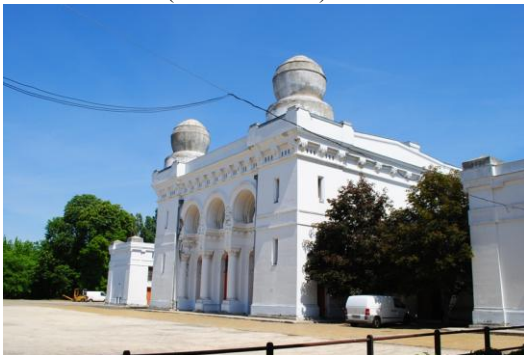
10. ábra: Látványrajz: Egységes, egyszerű burkolat a temető egész területére. (forrás: szerző)

11. ábra: Általánosan jellemző kép a Kozma utcai kerítés mentén (forrás: szerző)

12. ábra: A mauzóleumok egy részét teljese ellepi a növényzet (forrás: szerző)

13. ábra: A Kozma utcai temető ravatalozója és a parkoló (forrás: szerző)

14. ábra: A Schmidl mauzóleum, a temető egyik legismertebb építménye (forrás: szerző)